

MICHAL REIMAN A KOLEKTIV

ZROD VELMOCI

**DĚJINY SOVĚTSKÉHO SVAZU
1917–1945**

KAROLINUM

Zrod velmoci

Dějiny Sovětského svazu 1917–1945

**prof. PhDr. Michal Reiman, DrSc.,
ve spolupráci s PhDr. Bohuslavem Literou, CSc.,
Mgr. Karlem Svobodou, Ph.D.,
a Mgr. Danielou Kolenovskou, Ph.D.**

Recenzenti:

doc. Dr. Tomáš Glanc

prof. Dr. Dieter Segert

Redakce Lucie Zikmundová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2013

© Michal Reiman, Bohuslav Litera, Karel Svoboda, Daniela Kolenovská, 2013

ISBN 978-80-246-2266-8

ISBN 978-80-246-2304-7 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

OBSAH

9	ÚVODEM
17	1. PŘEDREVOLUČNÍ RUSKO
17	„Velké reformy“
20	Další reformy
22	Protireformy
24	Witteho industrializace a diferenciacie ruské společnosti
27	Revoluce v roce 1905
30	Po revolučním otřesu
34	Rusko na prahu první světové války
39	2. RUSKÁ REVOLUCE 1917
39	I. Rusko v předvečer a za světové války
39	Rusko v soustavě mezinárodních vztahů
45	Rusko ve válce
48	Krize carského režimu
53	Agonie a pád carského režimu
56	O „příčinách“ únorové revoluce 1917
58	II. Od února (března) k říjnu (listopadu) 1917
58	Síly revoluce. Prozatímní vláda a sovět
61	Dvojvládí
65	Střet sovětu a vlády o válečnou politiku Ruska
69	Vláda kompromisu
71	Leninův návrat do Ruska. Kameněv nebo Lenin?
74	Koaliční vláda a rozklad mocenské základny pobřežnového režimu
79	Bolševici a bouřlivý červenec 1917
82	Červenec 1917 a Kerenského vláda
86	„Kornilovština“ a její důsledky
89	Po Kornilovovi: Kerenskij, sověty a bolševici
95	Říjen 1917
108	O Říjnu 1917 obecně

112 3. VZNIK SOVĚTSKÉHO STÁTU V OBČANSKÉ VÁLCE

- 112 Bolševický režim, Ústavodárné shromáždění a sověty
- 121 Brestlitevský mír a jeho důsledky
- 124 Vznik válečného systému hospodářství
- 130 Konec sovětské koalice, „povstání“ levých eserů
- 133 „Rudý teror“ a bolševická strana
- 134 Budování ozbrojených sil
- 137 Občanská válka v Rusku
- 144 Národnostní otázka uprostřed občanské války
- 147 Osmý sjezd bolševické strany
- 150 Sovětské Rusko po listopadu 1917. Kontinuita a diskontinuita

161 4. POREVOLUČNÍ OBNOVA ZEMĚ

- 161 Přejít k mírové výstavbě
- 165 Polské intermezzo 1920
- 167 Na vrcholu „válečného komunismu“
- 171 Odborová diskuze 1920–21 a státní převrat Lenina
- 175 Leninův NEP a sovětský režim
- 181 NEP a hladomor 1921
- 186 Konference v Janově
- 190 „Konec ústupu“ a socialistické strany
- 194 „Konec ústupu“, církve a občanské vrstvy
- 202 Leninova nemoc a Leninovo nástupnictví
- 208 Národnostní otázka a konflikt mezi Leninem a Stalinem
- 219 Dvanáctý sjezd RKS/b, Trockij a NEP
- 222 Německý Říjen 1923
- 231 Vznik „trockistické opozice“

240 5. STABILIZACE SOVĚTSKÉHO ZŘÍZENÍ A JEHO SYSTÉMOVÁ KRIZE

240 I. Dilemata hospodářské obnovy a dilemata bolševického režimu

- 240 „Strana a vláda“ po Leninovi
- 245 NEP, jak dále?
- 247 Britsko-sovětské námluvy a jejich výsledky
- 250 Problém „trockismu“ a hospodářská dilemata
- 261 Neo-NEP neboli „Čelem k vesnici!“
- 268 Národnostní problém v SSSR
- 273 Rolnická politika a industrializace. „Socialismus v jedné zemi“
- 281 „Nová opozice“

289 II. Krize NEPu 1927/28 a destrukce NEPu

- 289 Krize soustavy NEPu a vznik „Sjednocené opozice“
- 298 Čína a Británie a krize zahraniční politiky SSSR

307	Politická krize, nástup opozice a její porážka
315	Na cestě k mimořádným opatřením, Stalin a stranická „pravice“
323	„Škůdci ze Šachet“
326	Krize hospodářství a konflikt Stalina s „pravici“
335	Stalin, Bucharin a Kominternu
339	Demontáž umírněné politiky a její porážka
350	Dvacátá léta ve zpětném pohledu

353 6. STALINOVA „DRUHÁ REVOLUCE“

353	Industrializace SSSR: plán a realita
360	Nový systém řízení národního hospodářství
362	První pětiletka a její výsledky
364	Krize pětiletky
369	Kolektivizace
376	Hladomor 1932–33 jako faktor „výstavby socialismu“ a téma historiografie
378	Pokus o změny
381	Vznik „Souostroví Gulag“
385	„Revoluce“ ve vzdělání
386	Industrializace a její dopady
389	Výsledky urychlené modernizace

393 7. TEROR, PŘÍČINY A DŮSLEDKY

393 I. Výstavba SSSR a „velký teror“

393	„Velký teror“ jako pojem
398	Sociální a politický teror první poloviny 30. let, jeho zvláštnosti a důsledky
400	Národnostní varianta stalinského sociálního teroru
404	Stalin, stranická opozice a Trockij

411 II. Intermezzo v polovině 30. let

411	Hledání nové zahraničněpolitické orientace SSSR
419	Sovětská společnost na cestě k „socialismu“
427	Stalinův „měkký kurz“ a fenomén sovětských „třicátých let“
433	SSSR na přechodu k „socialismu“
437	Vražda Kirova a „protiteroristické“ zákonodárství
442	Sovětská ústava 1936, vítězství „strany“ nad „státem“

449 III. Vyvraždění porevoluční mocenské a společenské elity

449	Stalinovy Bartolomějské noci
459	Vražedná doba a osudy sovětské elity 1937–38
465	Hromadné čistky posledních předválečných let
469	Lidová fronta, Španělsko a cesta SSSR do mezinárodní izolace
473	Přelom let 1938/39 a konce hromadného vraždění v SSSR

484 8. SSSR VE VÁLCE 1941–45

484 22. června 1941

491 Změny v organizaci sovětského vedení i vojenského velení

496 Sovětská protiofenziva u Moskvy a její důsledky

500 Válka, zázemí, okupace

506 Represe a její role ve válečných operacích SSSR

508 Sovětský systém a režim jako faktor ve válce

511 Zlom ve vývoji války, Stalingrad a Kursk

514 SSSR a jeho západní spojenci

521 Teherán

526 SSSR, východní střední Evropa a „polský problém“

536 Churchill, Stalin, „procentní dohoda“ a co z toho vyplynulo

541 Jalta a Postupim

547 ZÁVĚREM: SSSR JAKO VELMOC

557 Bibliografie

579 Jmenný rejstřík

Předkládáme čtenáři knihu, která je tematicky věnována vzniku a přeměně sovětského státu ve světovou velmoc. Časově zahrnuje období let 1917–45 a samo téma je pojato v kontextu vzájemného prolínání podnětů politického a sociálně-ekonomického vývoje, zasazeného do širšího rámce mezinárodních vztahů. Pozornost je také zaměřena na problémy kulturní a národnostní povahy, které však netvoří hlavní objekt zkoumání. Jsou sledovány především tam, kde výrazně vstupují do formování sovětského státu a jeho sociálně-politického systému. V knize je poskytnut značný prostor otázkám politických dějin, což má několikérý důvod. V roce 1917 Rusko prožilo těžkou národní a státní katastrofu, v níž vzal za své jeho starý státně politický systém, celý tradiční způsob národního a státního života, soustava hospodářství i sociální vrstvení společnosti, stejně jako zvyky, kultura a vzdělání, národnostní vztahy a také vztahy se zahraničím. Ve světové válce, která byla původcem této katastrofy, navíc zmizela řada tradičních partnerů Ruska a objevili se partneři noví, kteří se teprve zařizovali v Evropě a ve světě. Podobně i SSSR musel nově hledat své místo v soustavě mezinárodních vztahů a působit v mezinárodním prostředí, jemuž rovněž chyběla stabilita a ustálenost jeho aktérů. Právě v těchto souvislostech připadla velká role politice, a to nejen proto, že nová sovětská moc byla diktaturou vyvíjející se v soustavu totalitního státu, ale také proto, že šlo o znovuvybudování státní a společenské struktury SSSR jako celku. Ta se sice stavěla ze starých stavebních kamenů a zbytků předchozích konstrukcí, přesto však se záměrem vytvořit něco nového, co dřívější dějiny Ruska ani světa nepoznaly. Stavební plány se přitom koncipovaly „nahoru“, v „konstrukčních byrech“ nového režimu, a to z velmi vágních ideologických předpokladů, aniž by jejich architekti disponovali potřebným odborným vzděláním, vědomostmi a zkušenostmi. Většinou postupovali kupředu metodou pokusu a omylu, improvizovaně, bez jasné představy o tom, kam míří a kam po nastoupené cestě dojdou. To působilo četné kolize a srážky, znásobené tím, že v nich šlo také – a to hlavně – o moc. Jejich aktéři byli plebejci, nezatížení kulturou moci. Postupovali proto brutálně a jejich oběťmi se povětšinou stávali jejich kulturnější a o to méně rezolutní partneři.

Politika a zejména vrcholná politika tak hrála ve formování a vývoji sovětského státu značnou roli, daleko větší než v útvarech starých a ustálených. V tomto smyslu jsme byli nuceni zabývat se vnitřním vývojem a rozhodnutími vládnoucí strany více, než bychom to činili u jiného tématu a v jiném kontextu. Nová soustava státu a společnosti v SSSR v hlavních rysech byla vybudována

10 v posledních předválečných letech, za druhé světové války však získala velmi podstatný a důležitý korektiv, neboť vítězství SSSR v této válce ho proměnilo v jeden ze dvou pólů poválečného bipolárního světa. Zabýváme se sice předpoklady této změny, nezkoumáme ji však v celé šíři, neboť by to tvořilo obsah nového, daleko rozsáhlejšího výzkumu.

K zvýraznění politických dějin SSSR, o jejichž významu jsme právě hovořili, nás vedl také vývoj výzkumu samého. V minulých desetiletích sice byly sovětské dějiny, zejména dějiny politické, předmětem intenzivního mezinárodního výzkumu, současně však byly polem, na němž se odehrávaly tvrdé střety různých ideových a politických pojetí. Na jedné straně působila tvrdá cenzura sovětského režimu, která odsuzovala sovětské historiky k opakování oficiálních historických schémat, čemuž se vyhnuli pouze nemnozí. Na straně druhé do výzkumů vstupovala specifická atmosféra studené války, která ideově a politicky ovlivnila obsahy historiografie a společenských věd nejen na Východě, ale – byť v jiné podobě a s jiným výsledkem – také na Západě. Dnes se historický výzkum pozvedá na nový stupeň: Otevření archivů a změna cenzurních podmínek v Rusku a nástupnických státech SSSR uvedly do oběhu množství pramenů, které podstatně mění dřívější pohled na sovětské dějiny a jejich problémy. Zanedbatelná není ani skutečnost, že v posledním dvacetiletí do těchto výzkumů vstoupila i historiografie ruská a ruskojazyčná, která se oprostila od četných dřívějších zábran a vytváří hodnotná díla. Její produkce znamená podstatné obohacení výzkumu, neboť bez vyvinutého domácího bádání není trvale možné dějepisectví žádného státu; nemůže ho nahradit výzkum zahraniční, kterému nevyhnutelně chybí dostatečná znalost četných nuancí národní myšlenkové tradice, psychologie, mentality a způsobu života společnosti.

Nicméně v tomto kontextu se nemůžeme vyhnout ani další poznámce důležité pro dnešní dějepisectví evropského Východu. Sovětský svaz jako státní útvar přestal roku 1991 existovat, jeho místo zaujala delší řada nástupnických útvarů, které nastoupily cestu samostatného státního a národního vývoje. Jejich vztahy v minulých letech měly rozdílnou povahu, většinou však byly poznamenány snahou zdůvodnit a zakotvit vlastní samostatnou existenci. Koncipují tak nanovo i své národní a státní dějiny, které sahají daleko zpátky, nejen do doby existence SSSR, ale i carské říše a případně až do starověku. Z podstaty věci vyplývá, že jsou naplněny četnými reminiscencemi, které mají zdůvodnit nepřijatelnost předchozího stavu jejich národního života. V tomto pohybu se ožívují nejen pozitivní, ale i negativní stránky národních nacionalismů, včetně ruského imperiálního šovinismu. Dějiny se tak znovu naplňují, byť zcela jinými politickými legendami, které nejsou skutečným obrazem dějin a jsou pro lidi nezúčastněné na této tvorbě stejně nepřijatelné jako legendy pěstované dřívějším SSSR. Shodli jsme se všichni na stanovisku, že dějiny SSSR dnes tvoří historicky uzavřený komplex dějů a událostí, který nesmí být naplněn legendami novými, ale očistěn od legend starých a postaven na půdu vědecky ověřených poznatků. Dějiny SSSR mají nezastupitelnou roli pro poznání přelomového rázu 20. století a podle toho se s nimi má zacházet – nemohou být nahrazeny souhrnem dějin nástupnických států SSSR.

Nejde ovšem pouze o přesnou reprodukci věcného obsahu dějin. V historickém výzkumu minulých desetiletí právě pro jeho silnou ideovou a politickou determinaci vzniklo mnoho představ a myšlenkových šablon, které poznamenaly nejen výzkum dílčích, ale i klíčových problémů sovětských dějin. Dnes je sice již nově zpracováván a publikován velký komplex sovětských pramenů, tyto prameny jsou však samy namnoze poznamenány sovětskými historickými představami, které se promítly nejen do oficiálních dokumentů, ale i do korespondence, publicistiky a pamětí. To přirozeně silně zatěžuje historiografii a její myšlenkový obsah. Její součástí nadále zůstává velký komplex starších historických či jiných společenskovědních děl. Ten sice obsahuje četná ve své době vynikající díla, ta však v řadě bodů vycházejí z dřívějšího stavu historických vědomostí. Navíc minulý stav bádání se často promítá také do historické publicistiky, jejíž autoři nezřídka i dnes čerpají vědomosti ze starší a již překonané literatury. Upozorňujeme na tyto obtíže také proto, že jsme se s nimi setkali při práci na této knize, když jsme znovu pročítali množství starší i nové historické produkce a pramenné dokumentace. Jsme si přitom vědomi, že zmíněné problémy jsou nebo mohou být také problémy naší knihy.

Ve své práci jsme vyšli z přesvědčení, že Rusko je kulturně a civilizačně součástí Evropy, i když od západní Evropy ho odděluje řada výrazných zvláštností. Nemíníme tím konfesní rozdíly pravoslaví a západních směrů křesťanství, často zdůrazňované v literatuře. Rusko jako stát se zformovalo na obrovském prostoru, který geopoliticky byl a zůstává severním okrajem eurasijského kontinentu. Od hlavních center evropské i asijské civilizace Rusko v minulosti oddělovaly obrovské vzdálenosti, což se zvláště silně projevovalo ve starověku a středověku. Ruský životní prostor vyznačovaly extrémně nepříznivé přírodní a klimatické podmínky, délka a obtížnost komunikací a také skutečnost, že jeho jižní, pro rozvoj společnosti příznivější, část byla po staletí otevřena velkému stěhování národů, resp. nájezdům kočových národů, což zformovalo jeho mimořádně složitou etnickou a kulturní strukturu. Zdůrazňujeme tyto okolnosti také proto, že specifické formy ruské státnosti, její centralizovaná, přesto v detailu málo organizovaná podoba, naplněná zvůli a absencí evropsky pojatého práva a zákonnosti, nejsou dány jen extenzivností hospodářského a společenského života, ale i malou hustotou osídlení, multietnickou povahou obyvatelstva, zeměpisnými a klimatickými podmínkami, vzdálenostmi mezi městy i vesnicí. To vše přirozeně silně zpomalilo vývoj společnosti, dlouhou dobu bránilo vzniku a upevnění hospodářské, společenské a kulturní jednoty země a v novější době brzdilo vývoj občanské společnosti, delegovalo četné její funkce státní moci a administrativě. Tyto faktory, byť ve změněné podobě, ovlivnily i ruský novověk a 20. století, které je naším tématem.

Nemalou roli ve vývoji ruské státnosti hrál v minulosti a hraje také dnes nejen vztah Ruska a Evropy, ale také vztah Ruska a Asie. Rusko se podél své jižní mnoho tisíc kilometrů dlouhé hranice trvale setkává s Asií: Blízkým východem, Střední a Centrální Asií a Dálným východem. Nejde přitom pouze o střetávání s jinými národy, ale v novější době také o střetávání se stabilními státními útvary, které stále výrazněji ovlivňují mezinárodní i vnitropolitickou

12 situaci Ruska. Navíc na území předrevolučního ruského státu, SSSR i dnešního Ruska žil a stále žije značný počet asijských národů, které svou kulturou, způsobem života i konfesní orientací ovlivňují také ruské dění. Sovětská doba sice zdůrazňovala příslušnost SSSR k Evropě, současně ho však – stejně jako později země jeho bloku – od ostatních evropských zemí oddělovala a všestranně omezovala jejich vzájemný styk. Tím se ve 20. století zbavila příslušnost bloku SSSR k Evropě značné části svého vnitřního obsahu. Otázka příslušnosti k Evropě není tak pro Rusko plně vyřešena ani dnes. Evropská kulturní orientace východoslovanských národů (Rusů, Ukrajinců a Bělorusů) je nepochybná, v ruském geopolitickém myšlení však nadále hrají velkou roli také různé varianty eurasijských koncepcí. Je důležité si to uvědomit, neboť dnešní Rusko ztratilo evropskou část svého někdejšího bloku a řada evropsky orientovaných národů někdejšího SSSR si rovněž vytvořila samostatné státy, oddělené od Ruska. Rusko se zemím evropského „jádra“ prostorově vzdálilo a uvnitř Ruska samého se viditelně změnil vzájemný poměr evropsky a asijsky orientovaného obyvatelstva. Třecí plochy a averze mezi zeměmi západní a východní Evropy nejsou přitom novějším vývojem zdaleka odstraněny a nebezpečí vzájemného odcizení obou částí Evropy trvá. Nicméně současné Rusko zůstává jednou z největších záloh růstu evropského civilizačního prostoru. Je sice správné zdůrazňovat, že střední a západní Evropa od konce 17. století hrála a hraje v dějinách a kultuře Ruska mimořádně velkou roli, je však stejně důležité nezapomínat, jak velkou úlohu mělo Rusko v posledních 250–300 letech v politických a kulturních dějinách Evropy. Jde o desítky a snad i stovky osobností ruské vědy, kultury a společenského života, které svou duchovní a uměleckou tvorbou spoluutvářely současnou evropskou civilizaci. Jako historici bychom se proto měli vystríhat všeho, co tuto sepijatost Ruska a Evropy zastírá a podporuje tím, byť nevolky, vzájemné odcizení, nebo i konflikt Ruska a „Evropy“, které by mohly mít pro ně osudové důsledky. Zmiňujeme se o tom, neboť v minulých letech studium dějin SSSR a Ruska často doprovázelo zdůrazňování odlišnosti a údajných i skutečných protikladů evropské a „ruské“ civilizace.

Ačkoli si úvody zpravidla kladou za cíl vyložit zejména autorský záměr a způsob přístupu k látce, je současně veřejným tajemstvím, že jsou většinou koncipovány až na závěr práce a s úmyslem potvrdit správnost kladení otázek, které jsou předmětem výzkumu, i správnost metody, jíž byly řešeny. Upustili jsme zde od detailního hodnocení dnešního stavu literatury a pramenů, které čítají desítky a stovky nikterak podřadných děl a dokumentů. Toto hodnocení samo o sobě vyžaduje obsáhlý samostatný výzkum. Opřeli jsme se o poznatky z těchto děl a pramenných publikací, stejně jako o naši vlastní práci v archívech USA, Německa, Nizozemska, Ruska a také o studium bohatých knižních a materiálových fondů pražské Slovanské knihovny. V knize jsme se pokusili o nové pojetí řady problémů, o nichž se zde chceme krátce zmínit.

Opustili jsme tradiční pojmy, v nichž starší ruská i část světové historiografie vyjadřovaly dění v revoluci 1917. Hovoříme o souběhu dvou revolucí – revoluce *občanské* a revoluce *plebejské*. Pojem *občanské revoluce* používáme ve smys-

lu, který je blízký pojmu „demokratická revoluce“, zdůrazňuje však rozchod revoluce s dřívější společností „poddaných“ a pokus o vytvoření společnosti „občanů“. *Občany* pro účely této práce míníme především střední vrstvy měst a venkova, které v Rusku sotva lze ztotožnit s pojmy *buržoazie* nebo *buržoazní*. Jinou, paralelně probíhající revoluci spodních, především městských, vrstev jsme označili jako revoluci *plebejskou*, aniž bychom tomuto pojmu přisuzovali pejorativní význam. Jde o velkou vrstvu lidí, k níž sice náleží průmyslové dělnictvo, patří však do ní také další skupiny námezdně pracujících anebo lidí, kteří ještě nenašli své místo v sociální struktuře měst. V roce 1917 je výrazně posiluje spodní vrstva armády, především její posádkové jednotky, a také váleční námořníci, na venkově potom část venkovské chudiny. Vyhýbáme se pojmu *přerůstání* revoluce, jedná se spíše o rozchod dvou proudů revoluce. Jde nám přitom také o to, abychom oprostili text od pojmů, které byly zatíženy o ideové konstrukce, vytvořené vývojem *sovětské varianty marxismu*.

Příčinu Říjnové revoluce 1917 nespátřujeme primárně v aktivitách bolševické strany, ale ve zhroucení státně politického a společenského zřízení Ruska, k němuž došlo následkem jeho účasti v první světové válce, k níž země nebyla dosti připravena a ekonomicky, sociálně a kulturně dostatečně zralá. Na rozdíl od dřívější sovětské a části evropské levicové literatury se nedomníváme, že Rusko tehdy bylo zralé pro „socialistickou revoluci“, ať už se tím míní cokoliv; objektivní údaje a zjištění spíše dokládají, že Rusko nebylo ve zmíněných ohledech zralé ani pro novodobou občanskou revoluci. Svědčí o tom nejen malá početnost a vyzrálost střední městské i vesnické vrstvy, diagnostikovaná již v roce 1917 ruským liberálním historikem a politikem Pavlem N. Miljukovem, ale také slabost a malá politická zkušenost ruské podnikatelské třídy, která se teprve v předvečer revoluce 1917 vydala na politické kolbiště, na němž příliš neuspěla. O stejném svědčí i malá početnost dělnictva, jeho nedostatečná organizovanost a politická vyspělost, která nebyla ani zdaleka kompenzována činností jeho stran a organizací. Vycházíme proto z předpokladu, že nový porevoluční stát neměl od počátku dost předpokladů, aby se, zejména za světové války, stal politickou demokracií. Revoluci vyvolal pro Rusko neúspěšný průběh války a zhroucení carského režimu a žádná vláda, která se za zmíněné situace ujímala moci, neměla šanci upevnit své pozice, aniž by ukončila válku a zbavila se zátěže rozkládající se armády. Musela přitom navíc projevít dostatek síly a odhodlání potlačit jevy občanské války, překonat poválečný a porevoluční rozvrat a vytvořit stabilní základy nové vertikální a horizontální společenské struktury. Chybou bolševické vlády proto nebyla tolik její tvrdost nebo snaha jednat samostatně, „bez parlamentu“, jako její nevyhovující společenský projekt, znásobený o plebejskou krutost a nevybíravost v prostředcích, její politická i věcná nekvalifikovanost. To také bylo hlavní příčinou enormních ztrát životů a hospodářských a kulturních hodnot, které způsobila.

Nedomníváme se, že hlavním předpokladem úspěchu porevolučního hospodářského vývoje byl urychlený vzestup vesnice, který se měl stát základním obsahem NEPu, vyhlášeného Vladimírem I. Leninem v roce 1921. NEP se

14 stal akutním jako následek politiky „válečného komunismu“, která ke konci roku 1920 byla nahrazena uceleným leninským plánem bezprostřední výstavby netržního „socialismu“. Tato Leninova politika přivodila hromadná rolnická povstání a v roce 1921 vyústila v rozsáhlý hladomor, který zasáhl území s více než 30 miliony obyvatel. Ve skutečnosti byl přechod k tržní ekonomice a k modernizaci hospodářství na bázi přednostního rozvoje zaostalého drobného a středního rolnického hospodářství nemožný. Fungující trh v zemi jako Rusko nemohl vzniknout bez obnovy hromadné průmyslové produkce a bez obnovy zemědělské tržní velkovýroby. Ty se v Rusku, vzhledem k jeho před- a také porevoluční hospodářské a sociální struktuře, nedaly realizovat pomocí „původní socialistické akumulace“. V dlouhodobé perspektivě se tak ukázala chybnou porevoluční plošná parcelace půdy za současného potírání vesnické „kulacké velkovýroby“. Drobná a střední rolnická hospodářství, slabě vybavená zastaralým, často primitivním zemědělským inventářem a nezřídka postrádající byt i jen koňský potah, nemohla vyřešit problémy sovětského zemědělství a hospodářství jako celku. Z hlediska rozvoje průmyslu, který jako jediný měl předpoklady zrychlit akumulaci, tvořily hlavní šanci zahraniční koncese, přímé investice nebo půjčky a úvěry, jejich vážnou zábranou však byla zahraniční politika Leninovy vlády. Ta v roce 1922 v Janově a Haagu zmařila uzavření hospodářských smluv s dohodovými státy. K tomu na podzim 1922 přistoupil také Leninův zásah v politbyru, který znemožnil rozjezd koncesní politiky (odmítnutí koncese Leslieho Urquharta), a tím i účast zahraničního kapitálu na znovuvýstavbě sovětského průmyslu. Pokus získat o dva roky později potřebné prostředky v Británii ztroskotal na odporu britských konzervativců. Hovoříme o tom, neboť se domníváme, že tato chybná politika se stala podstatnou příčinou hluboké krize sovětského hospodářství na přelomu dvacátých a třicátých let. Ta vyústila v extrémně pojatou industrializaci a urychlenou kolektivizaci zemědělství, které byly důležitým podnětem pro vznik fenoménu stalinského teroru 30. let. V tomto kontextu se nám jeví přínosná řada aspektů opozičních návrhů, které byly Josifem V. Stalinem tvrdě zamítnuty, ačkoli otevíraly cestu k alternativním řešením, která mohla snížit ztráty prudkého hospodářského a obecně civilizačního zlomu ve vývoji SSSR.

O stalinském teroru třicátých let dnes existuje rozsáhlá literatura, která postihuje jeho různorodé projevy a aspekty. Teror a zvůle jako nástroje moci na sovětskou scénu uvedl Lenin. Nemíníme přitom období občanské války, které mělo své zvláštnosti, vyplývající z brutality srážky, v níž šlo o existenční otázky země. Teror a zvůle si zachovaly značný prostor také v letech 1921–1922 jako metoda potlačování odpůrců bolševiků a brutálních akcí proti široké vrstvě ruské inteligence i proti pravoslavnému kléru a věřícím. Ačkoli po Leninovi nastalo několikaleté období, v němž teror a zvůle ustoupily do pozadí, zdálo se nám důležité zdůraznit, že tzv. urychlená industrializace a násilná kolektivizace zemědělství byly výchozím bodem k jejich přeměně v legitimní nástroj „socialistické výstavby“. Tento teror se současně stal také východiskem k hromadné likvidaci skutečných i potenciálních Stalinových protivníků, k opětovnému prudkému poklesu věcné kvality sovětské politiky. Dospěli jsme nicméně

také k závěru, že tyto enormně těžké následky teroru by neměly vést k popření obecně civilizačního významu tehdejších hospodářských a sociálních změn. Bez ohledu na brutální, často zločinné metody a bez ohledu na rozsáhlé ztráty na životech, na materiálních a kulturních statcích znamenaly zmíněné změny zlom. Nezpůsobily sice vznik žádného sociálně spravedlivého řádu, tím méně „socialistické společnosti“, ale přesto přinesly podstatnou změnu sociálního prostředí i způsobu života lidí. Historik nemůže pominout ani skutečnost, že v paměti mnoha současníků tehdejší doba zůstala nejen dobou teroru a nesmírných životních obtíží, ale také dobou převratných změn, což nemohlo být pouhým ohlasem stalinské propagandy.

Významným problémem, k němuž jsme se museli vyjádřit, neboť zaujímá velké místo v současné literatuře, byly vztahy SSSR a nacistického Německa, srovnání sovětského a nacistického režimu a jejich vůdčích osobností Stalina a Hitlera. O podobnosti řady rysů obou režimů nemůže být pochyb. Oba kořenily v důsledcích první světové války, oba byly diktaturami spějícími k totalitarismu, oba se vyznačovaly krajní brutalitou metod, jimiž ovládaly společnost, a neúctou k hodnotě lidského života. Přesto mezi nimi, jak se domníváme, jsou podstatné rozdíly. Vyrostly za značně odlišných historických podmínek, byly opřeny o rozdílně orientované ideologie a kladly si i jiné společenské cíle. Nacismus byl orientován na válku, revanš a „získání životního prostoru“, bolševismus přednostně řešil problémy obnovy a modernizace země. Účastnil se sice řady dobrodružných zahraničních akcí a v předvečer nové světové války anektoval řadu území, přesto jeho politika měla převážně obranný ráz a byla opatrná. Ideologií SSSR nebyl rasismus a nacionalismus, povaha sovětské ideologie znemožňovala otevřené hlásání nacionalismu. Obě hnutí si přitom byla plně vědoma rozdílnosti své povahy a zaměření a také protikladnosti četných zájmů, vnímala se navzájem jako znepřátelená; na tom nic neměnily ani jejich účelové dohody nebo slovní nabubřelost diplomacie.

Jako historici pocházející z Česka můžeme sotva přijmout tezi o paktu Molotova a Ribbentropa ze srpna 1939 jako aktu, který otevřel Hitlerovi cestu k válce. Palma prvenství v tomto ohledu náleží bezpochyby Mnichovské dohodě ze září 1938 a britské konzervativní politice, která změnila svou povahu teprve, když do funkce ministerského předsedy byl povolán Winston S. Churchill. Velká Británie a Francie se neodhodlaly k rázným akcím ani tehdy, když samo Německo opustilo Mnichovskou dohodu a obsadilo Čechy a Moravu. Zdá se proto zřejmé, že Stalin, který měl před očima ruské zkušenosti z první světové války, nechtěl vstoupit do nové války bez pevných ujednání s Velkou Británií a Francií, které by mu poskytlly jisté záruky, že nezůstane ve válce s Hitlerem sám.

Své líčení končíme rokem 1945, který změnil SSSR vedle USA v druhou světovou velmoc, druhý pól bipolárního světa. Musíme ocenit tento výsledek o to více, že Stalin postavil SSSR na začátku války do krajně těžkých podmínek: Mínilo tím důsledky rozsáhlých čistek třicátých let, které se nezastavily ani před likvidací větší části velitelského sboru armády, a také enormní ztráty na území a na lidech, které byly důsledkem těžkých strategických chyb

16 a nekvalifikovaného řízení válečných operací v letech 1941–1942. Přesto musíme ocenit výkon SSSR, který rozhodujícím způsobem přispěl k porážce Hitlera v Evropě, kde až do června 1944 hrál hlavní roli v bojových operacích; Spojenci bojovali ve Středomoří a v Itálii, které tehdy nebyly nejdůležitějším válečným bojištěm. Tento výsledek zvyrazňuje srovnání s tím, co pro Rusko přinesla první světová válka. V ní se za příznivější situace na evropském bojišti Rusko zhroutilo. V sovětském podílu na vítězství Spojenců v druhé světové válce se bezpochyby promítly výsledky civilizačního zlomu třicátých let, které značně zvýšily hospodářský, zejména průmyslový, a kulturně-civilizační potenciál SSSR, promítly se do něho také výsledky celonárodního úsilí, které dokázalo překonat ztráty z počáteční fáze války. Právě tento výsledek války zakotvil vliv SSSR a učinil sovětské zřízení po dvě poválečná desetiletí vzorem úspěšného zřízení pro četné národy Asie, Afriky a zčásti i Latinské Ameriky. Přesto se i zde nakonec ukázala celková nedostatečnost sovětské hospodářské a společenské základny. Stejně jako před válkou SSSR neunesl tíhu „budování socialismu“, neunesl po válce ani tíhu svého postavení druhé světové velmoci, jeho hospodářské a společenské zřízení ztratilo vývojovou dynamiku, zkostratělo a začalo rychle degenerovat.

Tato kniha vznikla úsilím autorského kolektivu, který tvořili: Michal Reiman, Bohuslav Litera, Karel Svoboda a Daniela Kolenovská. Celkovou redakci a sjednocení textu provedl Michal Reiman, jazykovou redakci a úpravu Karel Svoboda. Kniha vznikla v rámci grantu grantové agentury ČAV No IAA801040701.

Praha, listopad 2011

1. PŘEDREVOLUČNÍ RUSKO

Dějiny Ruska v předrevoluční době jsou předmětem zájmu historiků nejen samy o sobě, ale jsou také součástí jejich snah vysvětlit příčiny zhroucení tradičního ruského řádu, příčiny revoluce 1917 a vzniku sovětského státu i sovětského společenského zřízení.¹

Základním předmětem diskuze i dnes zde zůstává problém povahy a vyspělosti předrevolučního Ruska a jeho hospodářského a politického zřízení. Rusko bylo považováno za evropskou a s ohledem na jeho zájmy a vliv v Asii i světovou velmoc. Postavení velmoci nutilo jeho vládnoucí vrstvu k tomu, aby hospodářsky, sociálně a kulturně držela krok s ostatními mocnostmi té doby. Současně však Rusko ve své modernizaci zřetelně zaostávalo za těmito mocnostmi, novinky byly zaváděny jen velmi pomalu, přičemž jejich osudem často bylo, že se „ztrácelý“ v rozlehlém ruském prostoru, byly brzděny zaostalostí sociálního prostředí, úkony ruské byrokratické mašinerie a rozhodnutími cara.

„VELKÉ REFORMY“

Mezi historiky panuje téměř všeobecná shoda, že katalyzátorem změn v ruské společnosti v polovině devatenáctého století se stala porážka v krymské válce (1853–56), která naplno odkryla strukturální problémy, jimiž země trpěla. Porážka uvedla do pohybu celý soubor reform, a to včetně té nejdůležitější, dlouho plánované a odkládané, tedy zrušení nevolnictví. Tím začaly shora iniciované přeměny i živelný rozklad tradičního ruského zřízení, silně poznamenaného absolutismem – carismem a přežívajícími feudálními vztahy. Avšak to, co řešila reforma 19. února (4. března) 1861, představovalo pouze část problémů ruské společnosti. Car Alexandr II., který reformy uvedl do chodu, se musel ohlížet na zájmy šlechty, jež byly reformou dotčeny. Existovaly obavy, že náhlé zrušení nevolnictví způsobí společenský otřes, který by Rusko nemuselo vydržet. Výsledkem byla reforma, která až do roku 1883 procházela různými proměnami a modifikacemi.² Stanovila poměrně vysoké platby za nově nabyté pozemky, jež se vypočítávaly nikoli z jejich cen, ale z výnosů, které z nich šlechta ročně získávala. Rolníci se tak sice dočkali osvobození od četných povinností vůči statkářům, ale platby za půdu jim odčerpávaly prostředky potřebné pro

¹ Srov. např. Geyer, Dietrich: *Der russische Imperialismus: Studien über den Zusammenhang von innerer und auswärtiger Politik 1860–1914*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1977.

² Kudrov, Valentin M.: *Ekonomika Rossii v mirovom kontekstě*. S.-Petěrburg: Aletejja, 2007, s. 66.

18 investice do případného rozvoje hospodářství. Když byly v roce 1907 platby zrušeny, jejich celková suma vysoce převýšila cenu pozemků.

Reforma navíc nepřidělovala rolníkovi půdu přímo. Zůstala majetkem obcí, která ji měla periodicky rozdělovat mezi své příslušníky. Občina následně určovala téměř každý krok v hospodářských záležitostech, jako bylo zahájení žní a rozdělení pozemků. Rolník nemohl z obcí bez jejího souhlasu a bez rezignace na vlastní podíl na pozemcích vystoupit. Reforma z obcí, původně dominantně neformální instituce, která bránila své příslušníky proti bídě, činila instituci formální se správními a fiskálními úkoly.³ Pro státní úředníky znamenal fakt, že obec vykonávala takové administrativní funkce, jako byl výběr daní, neoddiskutovatelné zjednodušení. Teprve v průběhu let došlo k omezení moci obcí nad rolníky. Jedním z prvních kroků se stalo zrušení kolektivní daňové odpovědnosti v roce 1903.

Reforma neřešila jednu z nejpalčivějších otázek, a to nedostatek půdy v centrálních oblastech evropského Ruska. Počet obyvatel země (včetně Finska a Polska) se v době mezi lety 1861 až 1913 zvýšil ze 74 milionů lidí na 175 milionů. Takový růst vytvářel tlak na změnu forem hospodaření. Hlavní podíl na růstu obyvatelstva v absolutních číslech přitom měly oblasti černozemního Ruska, které tak byly značně přelidněné.⁴ Ke zmenšování rozměrů hospodářství přispíval růst počtu rodin, mezi něž se půda rozdělovala, a rozdělování půdy podle její bonity. Jednotliví rolníci tak často drželi pozemky od sebe poměrně vzdálené, čímž se ztrácely velké části půdy na cesty mezi nimi. Bylo běžné, že jeden držitel měl svoje pozemky rozdělené na 30–40 částí.⁵ Častá dělení a předělování půdy také způsobovala, že se rolníci v obcích tohoto typu nijak nesnažili o kultivaci svých polí. Carská administrativa sice hledala cestu ven z těchto problémů a v roce 1893 došlo k zákazu přerozdělování častějšímu než jednou za dvanáct let, ale až do pokusu o zrušení obcí zůstávala tato řešení v půli cesty. Obce měly navíc i silné zastánce v konzervativních kruzích (například ministr vnitra z let 1902–4 Vjačeslav K. Pleve), kteří akcentovali jejich stabilizační roli pro společnost a oporu pro samoděržaví, a to i přes jejich neefektivnost, kterou přiznávali. Stav se s prudkým růstem populace přece jen měnil. Rolníci, konfrontovaní s nedostatkem půdy, nadále věřili, že je půdy dostatek, a požadovali tak přerozdělení půdy, která náležela šlechtě, tzv. „čornyj pereděl“. Zvláště v černozemních oblastech, kde byl přetlak největší, vznikala poměrně výbušná situace. Rozloha šlechtického stavu v nových poměrech trvale klesala, nedovedl se přizpůsobit novým výrobním a společenským podmínkám, dostatek „volné půdy“ byl v regionech, které netrpěly přelidněním.

Ačkoli rolníci vnímali nedostatek půdy jako svůj největší problém, skutečné úskalí nespočívalo ani v něm, ani v klimatických podmínkách. Daleko největší

³ Mironov, Boris N.: *Socialnaja istorija Rossii*. S.-Petěrburg: Dmitrij Bulanin, 2003, sv. I, s. 463. Seton-Watson, Hugh: *The Decline of Imperial Russia*. London: Methuen & Co, 1952, s. 44.

⁴ Gregory, Paul – Stuart, Robert: *Russian and Soviet Economic Performance and Structure*. New York: Addison Wesley Longman, 2001, s. 21. Spulber, Nicholas: *Russia's Economic Transitions. From Late Tsarism to the New Millennium*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, s. 7.

⁵ Seton-Watson, Hugh: *The Russian Empire 1801–1917*. Oxford: Oxford University Press, 2004, s. 508.

slabinou ruského zemědělství byla jednoznačně jeho nízká efektivita. Extenzivní forma rozvoje zemědělství vybízela k neúčinnému trojpolnímu hospodářství, které půdu rychle vyčerpávalo. V černozemních oblastech dokonce panoval ještě archaičtější systém. Podobně se jen velmi pomalu rozšiřovala moderní zařízení, která by mohla sklizně z obdělávané půdy výrazně zvýšit. Není tedy divu, že výnosy na osobu za evropským průměrem zaostávaly až trojnásobně.⁶

Reforma sice ponechávala občinu jako základní prvek společenské struktury na vesnici, alespoň v její dominantní části, car však nepovažoval její existenci za definitivní. Měla představovat spíše přechodný stav do doby, než se ruská vesnice adaptuje na nové podmínky kapitalistického vývoje. Výsledkem, podobně jako tomu bylo u Stolypinových reforem o padesát let později, mělo být vytvoření vrstvy drobných farmářů. Ovšem v prostředí obrovské negramotnosti a chudoby byl takový krok pokládán za příliš velké riziko. Právě z toho důvodu bylo nutné, aby ihned po zrušení nevolnictví následovaly změny, které by Rusko posunuly směrem k moderní společnosti.

Alexandr II. a jeho nejbližší okolí chápali zrušení nevolnictví jako součást širších modernizačních procesů, které měly posílit stabilitu carského režimu.⁷ Zřízením zemstev, samosprávných orgánů s omezeným polem působnosti v základním školství či zdravotnictví, v roce 1864 došlo alespoň k částečné delegaci některých, byť jen minimálních, pravomocí na nižší úroveň. I přes dominantní postavení šlechty v těchto orgánech se na jejich práci mohli určitou měrou účastnit i rolníci. Přesto nelze význam zemstev úplně přeceňovat. Jejich možnosti zasahovat do chodu země byly výrazně omezené a ani sami rolníci o to neprojevovali přílišný zájem. Alexandr II. neuvažoval o zřízení jakékoli formy celonárodního parlamentu, nikdy také nepřipustil, aby iniciativa reformy vycházela odjinud než od jím zřízených komisí, respektive od něho samotného.⁸ Dokonce ani často zmiňovaná „konstituce“ ministra vnitra Michaila T. Lorise-Melikova neměla za cíl omezení autokracie. Jejím záměrem měly být pouze poradní orgány, které by si car svolával z volených představitelů k řešení konkrétních otázek. Tento projekt, který měl car v roce 1881 připravený k podpisu, byl nakonec jeho nástupcem Alexandrem III. smeten ze stolu.⁹

Vzhledem k malým pravomocím představovala zemstva spíše pozitivní pokus než průlom do dosavadního fungování státu. Výraznějšího rozvoje se zemstva dočkala až v revoluci 1905. Navíc stále existovaly tendence jejich vliv ještě více omezovat. Zavedení branné povinnosti v roce 1874, kdy rekruti namísto předchozích dvaceti let odcházeli na šest let, změnilo nejen povahu vztahů v armádě, ale také částečně omezilo moc obcí nad rolníky, když jí odebralo jeden ze základních trestů – odeslání nepohodlných na prakticky doživotní vojnu. Návrat vojáků do obcí hrál pak pozitivní roli i v řešení problému

⁶ Rogalina, Nina: *Agrarnyj krizis v rossijskoj derevně načala XX věka*, Voprosy istorii, No 7/2004, s. 12.

⁷ Polunov, Alexandr Ju.: *Russia in the nineteenth century: Autocracy, Reform and Social Change*. New York: M. E. Sharpe, 2005, s. 110.

⁸ Seton-Watson: *The Russian Empire*, s. 351.

⁹ Polunov: *Russia in the nineteenth century*, s. 154.

20 negramotnosti v Rusku. Avšak i přes činnost zemstev dosahovala gramotnost v Rusku v roce 1897, kdy se odehrálo první sčítání lidu, pouhých 21 %, přičemž výrazně vyšších čísel dosahovali muži a městské obyvatelstvo.¹⁰

Rusko za vlády Alexandra II. muselo řešit mnoho problémů, které výraznou měrou podvazovaly jeho možnosti dosahovat rychlého hospodářského růstu. Pravděpodobně nejdůležitějším z nich byla nedostatečně rozvinutá síť komunikací, která bránila přepravě přebytků zemědělské produkce na trhy. Rolníci tak nebyli příliš motivováni ke zvyšování efektivity své práce, protože jejich schopnost prodat svoji úrodu byla beztak velmi omezená. Nedostatečná síť především železniční dopravy byla i jednou z příčin ruských hladomorů, kdy zatímco z jedné lokality se obilí vyváželo, druhá oblast trpěla hladem. Podobně limitující byl i fakt slabé rozvinutosti ruského průmyslu, který nedokázal pokrývat potřeby země. Ačkoli se tedy Rusku dařilo zemědělské výrobky vyvážet, a dokonce tento vývoz navyšovat ročně o 3,5 %, prakticky veškeré výnosy věnovalo na nákup průmyslového zboží. Je však paradoxní, že na nákupy zemědělské mechanizace šla jen velmi malá část prostředků.

I přesto se však zvláště v sedmdesátých letech dočkalo Rusko průmyslového růstu umožněného uvolněním kapacit po zrušení nevolnictví. Část šlechty, která obdržela platby za půdu odevzdanou rolníkům, směřovala po zaplacení dluhů nashromážděných za předchozí období svoje investice do průmyslu či železnic. Zatímco v roce 1857 Rusko disponovalo drahami o celkové délce 1000 verst, v roce 1876 tato vzdálenost narostla na 17 600 verst.¹¹ Tento rozvoj byl financován zejména ze soukromých zdrojů, zatímco zahraniční prostředky postupovaly do země – i přes opatření z roku 1865, která měla jejich příliv podpořit – jen velmi váhavě. Zrušením nevolnictví také přišla dočasně o svůj význam dosavadní centra průmyslové výroby. Týkalo se to zvláště uralských metalurgických závodů, které byly závislé na nevolnické práci. Bezprostředně po osvobození nevolníků se snížila jejich produkce o 30 %. Teprve zvýšená poptávka po kolejích, lokomotivách a dalších zařízeních spojených s železniční dopravou pomohla vrátit jejich výrobu na předcházející úroveň. Vedle toho se pak rozvíjela nová střediska a odvětví. Významný růst tak zaznamenaly oblasti obou hlavních měst a průmysl centrálního Ruska, ale také Lodž a o něco později oblast Donbasu či Baku.

DALŠÍ REFORMY

Pro hodnocení reformy Alexandra II. je nutné brát v potaz celkovou situaci, v níž se Rusko v té době nacházelo. Země postrádala základní aspekty moderní společnosti. Alexandr II. svými reformami teprve v roce 1864 zavedl moderní soudnictví s posílenou institucí obhajoby. Paradoxně, soudní síně se staly téměř

¹⁰ Dowler, Wayne: *Russia in 1913*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2010, s. 22. Seton-Watson: *The Russian Empire*, s. 477. Plné texty reformních výnosů lze najít například: Čistjakov, Oleg I. – Novickaja, Taťjana Je.: *Reformy Aleksandra II.* Moskva: Juridičeskaja Litěratūra, 1998.

¹¹ Jedna versta odpovídá zhruba 1067 metrům. Seton-Watson: *The Russian Empire*, s. 405.

jediným místem, kde existovala svoboda projevu, čehož advokáti v politických procesech velmi často využívali.¹² Zemská správa se teprve postupně vytvářela. Jakákoli možnost provedení změn byla ovšem limitována špatnou situací státního rozpočtu; státní dluh dosáhl závratných 2,5 miliardy rublů. Zemi se nedostávalo silného bankovního sektoru, celkový stav finanční soustavy neodpovídal potřebám moderního státu. Ruský bankovní sektor tak nebyl schopen financovat rozsáhlé hospodářské přeměny. Rusko dokonce do roku 1862 nedisponovalo ani jednotným státním rozpočtem, jak jej známe dnes.¹³

Zatímco formální instituce, jako byly soudy či školy, bylo možné změnit pouhým dekretem, ty neformální nadále brzdily rozvoj. Země nebyla pro rozvoj kapitalistické společnosti připravena, neboť jí chyběly základní předpoklady, například ochrana a vnímání vlastnického práva či vzdělání obyvatelstva. Nízké materiální zabezpečení obyvatelstva představovalo další z nepříznivých faktorů. Moc byla z velké části stále v rukou šlechty, která se jakýmkoli změnám bránila. Dosavadní systém byl založený hlavně na podpoře právě této vrstvy, zatímco industrializace si žádala přeměrování prostředků z dotací pro šlechtu do přímých investic do infrastruktury.¹⁴ Šlechta byla navíc sama upadající složkou. Její složení se vulgarizovalo, klesal podíl dědičné šlechty, která se nedokázala přizpůsobit novým podmínkám, a naopak rostl podíl šlechty služební.

Roľnictvo si stále zachovávalo tradiční myšlení a obyčje, čímž se jen velmi mírně adaptovalo na nové podmínky. V Rusku se navíc teprve rodil důležitý stabilizační prvek západoevropských společností, tedy městská střední třída. Ta získávala na relativně větším významu teprve v době těsně před první světovou válkou. Ve společnosti tak zela obrovská propast mezi nejvyšší a nejnižší třídou. Podobně tomu bylo i se soudní reformou, která sice zavedla v Rusku moderní soudnictví, ale část vyšších představitelů byrokracie dávala okázale najevo, že se necítí být jejími ustanoveními vázána.

Oficiální vláda neměla protiváhu v politickém životě země, což jen zvyšovalo moc jednotlivých úředníků, se všemi průvodními jevy, jako byla například korupce. Nicméně stále častěji pod vlivem myšlenek, které se do Ruska dostávaly ze Západu, vznikaly skupiny usilující o zásadní změny ve státě. Radikalismus se projevoval zejména u studující mládeže. Radikální myšlení se rozvíjelo hned několika směry: jeden, soustředěný kolem teoretika narodnictví Petra Lavrova, se zaměřil na agitaci mezi roľníky, druhý, výrazně heterogennější, směřoval k terorismu. Velkou odezvou si získal pokus Dmitrije V. Karakozova o atentát na cara v roce 1866. Širší hnutí se projevilo úsilím o probuzení ruského venkova prostřednictvím tzv. „chození mezi lid“. Snaha o šíření revolučních myšlenek narazila na konzervativismus roľníků. Po krachu této myšlenky v roce 1874, kdy roľníci houfně odevzdávali agitátory policii, opustily radikální skupiny záměr ovlivňovat roľníky a uchýlovaly se k metodám teroristického boje, přičemž získávaly stále více na oblíbenosti u radikální inteligence. Příkladem takové popularity se stal v roce 1878 veřejný proces s Věrou Zasuličovou, která

¹² Ibid., s. 357.

¹³ Polunov: *Russia in the nineteenth century*, s. 93.

¹⁴ Geyer: *Der russische Imperialismus*, s. 35–38.

- 22 byla porotou osvobozena, ač o samotném faktu jejího pokusu o atentát na šéfa petrohradské policie generála Trepova nebylo nejmenších pochyb. Radikální uskupení, jako byla například teroristická organizace Narodnaja volja, zaměřila svůj boj proti oficiálním představitelům státu, přičemž vrcholem jejich snažení mělo být odstranění cara Alexandra II. Ten také po několika neúspěšných pokusech o atentát jednomu z nich 1. (13.) března 1881 podlehl.

PROTIREFORMY

Tradiční historiografie již navykle vykresluje období vlády nástupce Alexandra II. Alexandra III. jako epochu protireforem, které vrátily zpět notnou část změn zavedených jeho otcem. Ačkoli tento obraz není vzdálen pravdě, z hlediska vývoje společnosti a státu to však byla také doba, kdy se Rusko muselo po překotném období „Velkých reforem“ znovu stabilizovat. Alexandr III. se pokusil zemi, která podle něj zašla ve změnách příliš daleko, sjednotit a celkově ji posílit zevnitř. Jeho cílem se stalo potlačit terorismus a protivládní nálady, utužit cenzuru a politickou kontrolu, navrátit dřívější moc šlechtě jako opoře trůnu. V etablované společnosti získali na vlivu konzervativní činitelé jako například publicista Michail N. Katkov nebo nejvyšší prokurátor Svatého synodu Konstantin P. Pobědonoscev. Na druhou stranu se povedlo situaci v zemi stabilizovat a ustálit státní finance. V roce 1882 se podařilo ministru financí Nikolaji Ch. Bungemu zahájit proces rušení kolektivního ručení za platby daní, které velmi nepříznivě působilo na rozvoj vesnice. Bunge se rozhodl klást hlavní důraz na nepřímé daně na cukr, petrolej, tabák atd., které byly lépe vybíratelné. V jeho činnosti následně pokračoval i Sergej Ju. Witte, který pro stát v roce 1894 získal důležitý zdroj příjmu – monopol na prodej alkoholu. Podle amerického historika Dowlera v roce 1913 zajišťoval alkoholový monopol 26 % příjmů ruského rozpočtu.¹⁵

Rusko se muselo potýkat s mnohonárodnostní povahou říše, přičemž každý z carů řešil tento problém po svém. Jedním z podstatných rysů vlády Alexandra III. a následně i Mikuláše II. byl zesilující se ruský nacionalismus. Zatímco Alexandr II., odhlédneme-li od polské otázky po potlačení lednového povstání z let 1863–64, sledoval politiku relativní snášenlivosti, kdy se dokonce Židé dočkali podstatných úlev, Alexandr III. a jeho okolí tyto reformy vrátili výrazně nazpět. Množily se zvěsti o židovských pogromech, z nichž největší se odehrály v letech 1881–82 především na Ukrajině. Car sám sice takové útoky nepodporoval, ale ani je neodsoudil. Rusifikační politika postihovala nejen „notoricky“ opoziční národy, jako např. Poláky, ale také loajální Finy, Armény a další. Okrajování autonomních práv se tak obracelo i proti národům, které byly spřízněny s Rusy.

¹⁵ Lukojanov, Igor V.: *Koněc carstvovanija Aleksandra III: Byla li alternativa „kontrreformam“?*, in: *Problemy socialno-ekonomičeskoj i političeskoj istorii Rossii XIX–XX věka*. S.-Petěrburg: Aletejja, 1999, s. 247–259. O přínosu monopolu na prodej alkoholu blíže například: Karavajeva, Irina V. (ed.): *Istorija nalogovoj politiki Rossii*. Moskva: Nauka, 2008, s. 54–56. Dowler: *Russia in 1913*, s. 26.

Ruská vesnice ovšem zůstávala ve značně složité situaci, vzhledem k tomu, že se její povaha měnila jen velmi pomalu. Ačkoli zemědělství představovalo jediný zdroj prostředků k financování vládní proindustrializační politiky, oficiální politika jej nechávala stranou. Směřovala s ohledem na mezinárodně politické zájmy ruského státu k industrializaci země, zatímco problémy vesnice řešila jen velmi váhavě. Rolníci tak setrvali v občinách. Přelidněnost zvláště černozemních oblastí se stala velkým problémem. Po zrušení nevolnictví docházelo k postupným změnám vlastnické struktury ruského venkova; šlechtická panství, byť stále státem podporovaná, se postupně sjednocovala do velkostatků. Podíl šlechtických panství na celkové výměře půdy tak poklesl z 19,4 % v roce 1877 až k 10, 2 % v roce 1914.¹⁶ Nejnovější výzkumy situace na ruské vesnici (Paul Gregory, Boris N. Mironov) po zrušení nevolnictví ukazují sice jisté zlepšení, a to jak v produktivitě, tak i v blahobytu rolníků, ale ani zdaleka nedosáhlo západních standardů.¹⁷ Například v roce 1917 nemělo 52 % ruských hospodářství pluhu a jakákoli jiná mechanizace, a to zvláště v hospodářstvích vlastněných rolníky, byla naprostou výjimkou.¹⁸

Přes pozitivní posuny zůstávalo ruské zemědělství na velmi nízké úrovni. Společnost vyděsil hladomor roku 1891, při kterém zahynulo nejen hladem, ale i v důsledku různých nemocí přes půl milionu lidí. Katastrofa byla přímým důsledkem souhry okolností, od primárně špatných úrod v letech 1889, 1890 či 1891 přes zmiňovanou situaci v dopravě až po celkovou daňovou zátěž rolníků. Společenský ohlas hladu byl velmi silný, upoutal pozornost společnosti ke stavu vesnice a životním podmínkám rolníků. Ke slovu tak přišly některé dílčí změny (jako bylo zrušení vzájemného ručení v rámci obcí v roce 1903), které však zatím nedokázaly vyřešit podstatu problému. Pro většinu rolníků zůstával odchod z obcí i nadále téměř nemožný, a to i v případě těch nejchudších. Obecina a její role ve správním a fiskálním systému říše zůstala brzdou jakéhokoli výraznějšího pokroku na ruské vesnici.

Úsilí zvýšit efektivitu a posílit výrobní kapacity průmyslu se stalo důležitým prvkem politiky Alexandra III. Hlavním motivem pro takovou snahu byly však spíše ohledy strategické – země potřebovala získat dostatečnou hospodářskou základnu pro své velmocenské postavení. Po průmyslovém růstu v sedmdesátých letech došlo k jistému zbrzdění, a to hlavně z důvodu nedostatku finančních prostředků. Nejprve bylo ale nutné stabilizovat měnu, hlavně převést ji z krytí stříbrem, které se přestávalo jako drahý kov určující hodnotu měny hodit, na zlatý standard. Vedle toho bylo nutné celkově stabilizovat státní finance. K řešení daného problému postupně přicházeli ministři financí N. Ch. Bunge, Ivan A. Vyšněgradskij a Sergej Ju. Witte. Právě s jeho jménem je spojeno zavedení zlatého standardu v roce 1897, nicméně neoddiskutovatelný podíl na něm mají i předchozí dva ministři. Zlatý standard výrazně zvýšil

¹⁶ Spulber: *Russia's Economic Transitions*, s. 14.

¹⁷ Gregori, Pol: *Ekonomičeskij rost Rossijskoj imperii (koněc XIX–načalo XX v.): Novyje podsčety i ocenki*. Moskva: ROSSPEN, 2003, s. 34.

¹⁸ Milov, Leonid V.: *Istorija Rossii XX–načala XXI věka*. Moskva: EKSMO, 2006, s. 23.

- 24 důvěryhodnost Ruska pro zahraniční investory, což byl pro zemi závislou na zahraničních půjčkách takřka zásadní moment.¹⁹

WITTEHO INDUSTRIALIZACE A DIFERENCIACE RUSKÉ SPOLEČNOSTI

Sergej Ju. Witte je tradičně vnímán jako reformátor, který dokázal prosadit silnou industrializaci země. Jako bývalý ředitel železniční společnosti a následně ministr komunikací odpovědný za výstavbu Transsibiřské magistrály zdůrazňoval především důležitost rozvoje železnic, který s sebou přirozeně nesl i růst průmyslových odvětví, jako bylo hutnictví a strojírenství. Witte sám věřil, že pokud se mu podaří zlepšit dopravní situaci v zemi,lepší se i stav ruského venkova, který bude pobízen jednodušším přístupem i na vzdálené trhy k větší produktivitě. Navíc se výstavbou železnic mělo podle jeho odhadů převést až pět milionů lidí do jiných oblastí ruské ekonomiky.²⁰ Industrializace se stala přímo státní politikou, což byl rozdíl oproti sedmdesátým letům 19. století, kdy byla ponechána na aktivitě soukromého kapitálu. Witte navázal bezprostředně na své předchůdce, když ještě více zesílil protekcionistickou politiku, již tak velmi silnou na základě celních sazebníků z let 1887 a 1891, aktivně lákal do země zahraniční kapitál a na financování prudkého rozvoje neváhal získávat prostředky v zahraničí. Výsledkem bylo, že se Rusko stalo před první světovou válkou poměrně silně závislým na zahraničním kapitálu – uhelný průmysl z 90 %, metalurgie ze 42 %, chemický průmysl z 50 %. Ropný průmysl se nacházel v rukách Francouzů a Britů, elektrotechnika v rukou Němců. Až 60 % veškeré litiny a uhlí bylo vyrobeno ve firmách, v nichž měli podíl Francouzi. Podobně se dařilo přitahovat zahraniční kapitál i do železniční dopravy, kdy z celkových 3,5 miliardy rublů investovaných do železnic pocházelo 1,5 miliardy ze zahraničí.²¹

Witte silně prosazoval proexportní politiku. Rusko ale v této době nemělo prakticky jiné komodity pro vývoz, než byly primární výrobky zemědělství, nebo v omezené míře produkce textilnictví. Největšími obchodními partnery byly Německo s podílem okolo dvaceti procent a Velká Británie, jejíž podíl byl jen o něco málo nižší. V důsledku závislosti na vnějších vlivech došlo k tomu, že Rusko prožívalo podobně jako další státy konjunkturu konce devatenáctého století, zároveň jej ovšem neminula krize v letech 1900–3. V této době zkrachovaly některé důležité továrny a zvláště oblasti jižního Ruska a Ukrajiny byly silně postiženy. Rusko se ze závislosti na obou zemích před první světovou válkou nevymanilo, což spolu se zavedením prohibice v srpnu 1914 způsobilo doslova kolaps ruských státních financí.

¹⁹ Gregori: *Ekonomičeskij rost Rossijskoj imperii*, s. 38.

²⁰ Witte, Sergej Ju.: *The Memoirs of Count Witte*. New York – Toronto: Doublebay, Page & Company, 1921, s. 76–77.

²¹ Crisp, Olga: *Studies in the Russian Economy*. London: Macmillan, 1976, s. 147. Gindin, Iosif F.: *Gosudarstvo i ekonomika v gody upravlenija S. Ju. Witte*, *Voprosy istorii*, No 2/ 2007, s. 79.

Witteho politika měla navíc mnoho odpůrců, a to prakticky ze všech stran. Konzervativci mu vytýkali, že kladl veškeré náklady na industrializaci země na bedra rolnictva, zatímco o jeho problémy projevoval jen pramalý zájem, nacionalisté mu vyčítali přílišnou orientaci na západní kapitál, další skupiny kritizovaly neefektivní hospodaření se státními financemi, kdy stavby železnic a dalších dopravních cest polykaly ohromné prostředky. Předmětem kritiky byly i obrovské půjčky, které ještě více zatěžovaly již tak zkoušenou státní pokladnu. Witteho oponenti také zpochybňovali úspěchy, kterých podle svých slov dosáhl, a obviňovali jej z toho, že falšoval statistické údaje.

V předrevolučním Rusku nabývala stále více na oblibě opoziční hnutí. V roce 1882 byla jako absurdně radikální oficiální cenzurou povolena k vydání Marxova kniha *Kapitál*. Marxova práce si mezi ruskou inteligencí získala široký ohlas, hlavně mezi univerzitními studenty, což způsobil také předchozí neúspěch narodnického hnutí. Marxismus v Rusku získal velký prostor též proto, že se zde předtím neujala žádná jiná z novodobých liberálních ideologií. Marxisté neodmítali průmyslový rozvoj, představoval pro ně totiž nutné stadium přechodu k vyšší společnosti. Kapitalismus vnímali sice jako řád přechodný, ale pro Rusko nezbytný a v ruských podmínkách pozitivní. Hovořili o nutnosti buržoazní, resp. buržoazně-demokratické revoluce. V tomto smyslu byl marxismus zhruba po dobu patnácti let svéráznou náhražkou za chybějící liberální ideologie. V této roli však nemohl působit trvale, odporoval jí jeho základní obsah, zaměřený na zájmy dělnictva a zdůvodnění socialismu.

Liberálně naladěná vrstva inteligence se proto s marxismem na přelomu 19. a 20. století postupně rozešla. Marxisté se zaměřovali na zastupování zájmů dělnictva a orientovali se na evropské sociálně demokratické vzory, především na německou a rakouskou sociální demokracii. Značná část jejich vedoucích představitelů přitom působila v důsledku policejního stíhání v exilu.

Zakládajícím sněmem sociální demokracie se stalo jen velmi chabě navštívené shromáždění v Minsku v roce 1898, ve skutečnosti se ale strana konstituovala až na sněmu konaném v Londýně a Bruselu v roce 1903. Strana ovšem stejně jako jejich předchůdci z řad narodníků trpěla malým zájmem těch, koho chtěla zastupovat, tj. dělníků. Na zmíněném sjezdu v Bruselu proto došlo k vnitrostranickému rozkolu, kdy vnějškově byla důvodem k němu povaha členství ve straně. Zatímco část vedoucích činitelů strany, vedená Juliem O. Martovem, se orientovala na výstavbu obvyklé evropské sociálně demokratické strany, opřené o dělnické členstvo, druhá, radikální část činitelů strany, vedená Vladimírem I. Leninem, prosazovala konspirační výběrovou stranu, jejíž jádro budou tvořit aktivní revolucionáři. V jeho pojetí dělnictvo mohlo samostatně vyjadřovat pouze své „odborové zájmy“, tj. zájmy na zlepšení hmotného, společenského, resp. také politického postavení, nemohlo však formulovat zájmy vyššího řádu: změny společenského zřízení a řádu. Tuto roli měla plnit revoluční inteligence, seskupená v disciplinované centralizované straně. Vytvořily se tak dvě skupiny, které byly pojmenovány bolševiky (kolem Lenina) a menševiky (kolem Martova). Pojmenování vycházelo nikoli z podpory obou proudů, kdy měli navrch menševici, ale na základě hlasování o povaze členství.

Rozvíjely se nicméně i další směry, nejen marxistický. Obrody po likvidaci organizace Narodnaja volja, která následovala po jejím úspěšném atentátu na Alexandra II. dne 1. (13.) března 1881, se dočkal narodnický proud v podobě nově založených kroužků eserů (socialistů-revolucionářů).²² Vznikli jako forma reakce na vývoj narodnických proudů k liberalismu. Na rozdíl od marxistů věřili, že transformace k socialismu může přeskočit kapitalistické stadium. Jejich hlavním požadavkem byla pozemková reforma, což jim zajišťovalo v ruské společnosti a také mezi rolnictvem jistou popularitu. Orientovali se přitom na ideologii rolnického socialismu, v politické rovině na parlamentarismus. Jejich „bojová organizace“ (Grigorij A. Geršuni, Boris Savinkov, provokatér Jevno F. Azef aj.) přitom aktivně praktikovala teror.²³ Pozici těchto stran však nelze v žádném případě přeceňovat. Jejich členstvo, podobně jako u jiných stran, čítalo jen několik stovek či maximálně tisícovek členů, navíc byly vnitřně rozdělené mezi různé proudy. Jejich vliv stoupal pouze v obdobích krizí, zatímco v klidných dobách byl zanedbatelný.²⁴

Vedle radikálních skupin se začali o něco později organizovat i liberálové. Jejich hlavní oporu představovala vesnická pozemková šlechta a částečně městská inteligence. Problémem liberálních představitelů ale byla nejednoznačná pozice vůči carskému režimu, pozemkové reformě a dalším poměrně palčivým otázkám. Kladli důraz na legitimitu svého politického boje, což snižovalo jejich popularitu mezi radikálně naladěnými skupinami obyvatelstva, které očekávaly změny okamžitě. Hlavním požadavkem liberálů bylo svolat Ústavodárné shromáždění, zavést ústavu, občanské svobody, prostor pro podnikání, omezit byrokracii apod., čímž se v řadě ohledů mýjeli s požadavky dělníků i rolníků. Liberální strany se přitom ustavily poněkud později než strany levicové, což zdůraznilo zmíněné rozdíly. Například strana Konstitučních demokratů (kadeti) se ustavila až v době událostí roku 1905, podobně i strana oktabristů. Obě strany přitom neútočily na carský režim jako takový, spíše akcentovaly potřebu jeho modifikace směrem k většímu podílu občanských vrstev na správě země.

Vedle toho vystupoval ještě další, rozhodně ne nepodstatný rys levicových organizací. Důležitou roli v jejich vedení hráli představitelé etnik z okrajových částí ruské říše, jako byli Poláci, Gruzíni a příslušníci pobaltských národů. Zvláštní případ představovali Židé, kteří se často významným způsobem podíleli nejen na liberálním, ale i na revolučním hnutí a jeho aktivitách, což bylo nacionalistickým tiskem patřičně zneužíváno. Jejich diskriminace oficiální mocí a představiteli „etablované společnosti“ měla nejen národnostní, ale i konfesní povahu a opírala se o četné antisemitské předsudky a trvalou občanskou nerovnost Židů. Byli nezřídka pasováni na nepřátele společnosti a státu. Velmi známé jsou v tomto směru hlavně tzv. *Protokoly sionských mudrců*, podvrh poprvé

²² Fakticky organizace úplně nezanikla, ještě po nějakou dobu se pokoušela o provedení atentátu i na Alexandra III. (Alexandr Uljanov, bratr budoucího bolševického vůdce, byl za účast na pokusu o atentát popraven.)

²³ Zubov, Andrej B. (ed.): *Istorija Rossii, XX věk, 1894–1939*. Moskva: Astrel' – AST, 2009, s. 121–122.

²⁴ Tiutiukin, Stanislav V.: *Where were the Socialists Leading Russia in the Early Twentieth Century?*, Russian Studies in History, ročník 42, číslo 4, (jaro 2004), s. 38–45.

vydaný v roce 1903, popisující údajné přípravy židovského spiknutí na ovládnutí světa, nebo Bejlisova aféra v letech 1911–13, kdy byl úředník židovského původu Mendel Bejlis obviněn a souzen pro údajnou rituální vraždu křesťanského chlapce. Tento případ byl sice nejkřiklavější, ale v žádném případě ojedinělý. Svými protizidovskými postoji se netajili ani příslušníci nejvyšších vrstev (podle některých vyjádření i sám car).²⁵ Postoje oficiálních míst k židovskému problému charakterizoval český historik Zbyněk Vydra tak, že se v nich „odrážel obecný problém ruských úředníků a představitelů bezpečnostních složek, od velících důstojníků až po řadové vojáky – konflikt mezi osobními hodnotami a úřední povinností, mezi sympatiemi k pogromu a závazkem chránit veřejný pořádek“.²⁶

V okrajových částech romanovského impéria se zvláště po roce 1905 rozmáhala národnostní hnutí. Tento jev se nejvíce týkal oblastí, které měly jistou tradici státnosti, na prvním místě tedy Polska a Finska, ale ani Pobaltí, Gruzie či Ukrajina nestály stranou. Naproti tomu zůstávala zcela klidnou oblast Střední Asie. Mikuláš II. zde následoval kroky svého otce a snažil se situaci řešit postupnou unifikací státu. Nesledoval přitom snahu udělat z národů etnické Rusy, ale chtěl vytvořit jeden politický národ, o který by se mohl silný stát opřít. Po roce 1864, kdy byla zrušena autonomie Polska, byly zlikvidovány i některé výsady jinak do té doby loajálních Finů. To následně plodilo další nespokojenost, a národnostní politika se tak dostávala do začarovaného kruhu. Nesouhlas s carskou politikou se projevil hlavně v letech 1904–5, kdy neúspěchy carské armády ve válce s Japonskem probouzely vášně i v těchto oblastech a v původně klidných a loajálních provinciích se stala situace výbušnou.²⁷ Lze shrnout, že národnostní politika měla za cíl vytvořit pevnou strukturu státu, ale způsobila pravý opak. Car stále silněji uplatňoval preferenci ruského národa na úkor ostatních, zvláště po přijetí volebního zákona v červnu 1907. Zatímco v první době měli Poláci 51 poslanců a dalších 40 náleželo Ukrajincům, v roce 1913 již etnickým Rusům připadlo 83 % křesel, a to i přesto, že jejich podíl na celkovém obyvatelstvu tvořil 43 %.²⁸

REVOLUCE V ROCE 1905

Počátek dvacátého století představoval pro Rusko období velkých rozporů jak ve vnitřní, tak i ve vnější politice. Rusko nemohlo efektivně soupeřit s velmocemi prvního řádu. Válka proti Osmanské říši v letech 1877–78 sice probouzela pocity znovunabytého sebevědomí, zároveň však poukazovala na jeho problémy porazit i protivníka, který se nacházel ve stavu rozpadu. Celková frustrace se ještě znásobila jednáním Berlínského kongresu v roce 1878, na němž Rus-

²⁵ Lincoln, William B.: *In War's Dark Shadow*. New York: Oxford University Press, 1983, s. 330.

²⁶ Vydra, Zbyněk: *Život za cara? Krajiní pravice v předrevolučním Rusku*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2011, s. 127.

²⁷ Geyer: *Der russische Imperialismus*, s. 173–177.

²⁸ Dowler: *Russia in 1913*, s. 174. Seton-Watson: *The Russian Empire*, s. 622.

28 ko nebylo schopno obhájit výsledky Sanstefanského míru a který z pohledu ruských nacionalistů „okradl“ vítěze o veškeré výsledky války. Rusko se tak namísto angažmá v Evropě, kde každá akce hrozila reakcí ze strany velmocí, zaměřilo spíše na odlehlejší oblasti a anektovalo rozsáhlá území v Zakavkazsku a Střední Asii. Jeho expanze v těchto oblastech ale narazila na odpor Velké Británie, a proto přesunulo svůj zájem ještě dále, tedy na Dálný východ, Koreu a Čínu. V této oblasti čelilo pouze Japonsku, které ovšem nepovažovalo za rovnocenného soupeře. Japonsko v roce 1904 zaútočilo na výrazně méně početné a hůře vybavené ruské síly v Číně. Doslova katastrofou skončilo vyslání ruské baltské flotily do Japonského moře, kdy byla prakticky celá u Cušimy Japonci potopena. Rusko muselo uznat výsostné zájmy Japonska v Koreji, přenechat Japonsku základny Port Arthur a Dalnyj, vzdát se vlivu v Mandžusku a také odevzdat jižní část Sachalinu. Přesto ale mír z Portsmouthu odrážel ze všeho nejvíc skutečnost, že i pro vítězné Japonsko bylo další pokračování války nad jeho možnosti.

Hlavní důsledky však nespočívaly v nutnosti odevzdat část území ve vzdálených oblastech, ani ve faktu, že Rusko se stalo první evropskou velmocí, která byla poražena asijským státem, ale v problémech, které neúspěch ve válce způsobil doma. Postupně rostoucí napětí gradovalo 9. (22). ledna 1905, kdy se pokojný průvod (procesí dělníků s rodinami, vedené knězem Georgijem A. Gaponem, které chtělo předložit požadavky dělníků Mikuláši II.) před Zimním palácem střetl s vojenskými jednotkami. Úřady, vystrašené zprávami o hroící revoluci, zahájily palbu. Výsledkem podle odhadů bylo na sto mrtvých a další stovky zraněných. Po celé zemi se zvedla vlna pobouření. Oficiální místa se sice snažila vývoj událostí dostat zpět pod svoji kontrolu, ale jejich opatření byla naprosto nedostatečná a nemohla situaci nijak uklidnit. Aktivizovala se zemstva, došlo k živelným vzpourám na venkově, kde rolníci začali rabovat šlechtická panství a požadovat přerozdělení půdy. Úřady neměly k dispozici dost silových prostředků, aby mohly znovu zavést pořádek, protože ani armáda v nastalé situaci nebyla příliš spolehlivá. Na veřejnost v červnu silně zapůsobilo povstání na bitevní lodi „Kňaz Potjomkin Tavričeskij“, která zakotvila v Oděse za tamní všeobecné stávky.²⁹ Povstání trvalo téměř dva týdny a mělo značný ohlas v zemi. Současné bylo zřejmě, že přestala fungovat strategie, která měla udržet dělníky dál od politických požadavků. V září 1905 se ustavil Petrohradský sovět, který se stal reprezentativním orgánem dělníků. Všeobecná politická stávka v říjnu 1905 paralyzovala celý život státu. Mikuláš II. nebyl poměrně dlouhou dobu schopen pochopit situaci a snažil se manévrovat ve snaze uklidnit protesty bez politických ústupků. Nepokoje se podařilo ztláčit až manifestem 17. (30.) října, ve kterém car slíbil vytvořit Státní dumu, zároveň rozšířit volební právo na všechny skupiny obyvatelstva, respektovat občanská práva, právo shromažďování, vyznání, svobodu slova a jiné. Většina zákonů musela být schválena dumou. Car si ovšem ve své výlučné pravomoci ponechal rozhodnutí v některých vybraných oblastech, jako byla zahraniční politika nebo vojenské

²⁹ Dmitrenko, Vladimir P. (ed.): *Istorija Rossii XX věk*. Moskva: AST, 1998, s. 32.

záležitosti. V žádném případě ale není možné mluvit o úplném uklidnění situace, ba právě naopak. Rusko bylo i nadále zmítáno stávkami a revoltami, z nichž tu největší představovalo ozbrojené vystoupení eserů a sociálních demokratů v Moskvě v prosinci 1905. To bylo potlačeno oddíly věrnými carovi, ovšem i tak násilí trvalo ještě po následující dva roky.

Carský manifest byl krokem kupředu, Mikuláš však k němu byl donucen okolnostmi. Důsledně se vyhýbal slovu ústava a při každé příležitosti dával najevo, že se bude snažit pravomoci dumy omezovat.³⁰ Také z toho důvodu nelze považovat Státní dumu za ústavodárné shromáždění. Car si ponechával právo výlučně rozhodovat o změnách v této „ústavě“, jediné on mohl jmenovat ministry a odvolávat je, a to, kdy uznal sám za vhodné. Ani Witte, který carovi k ústupkům radil, se nezbavil svého odporu k liberalismu. Dokázal ovšem realisticky odhadnout, že pokud car nebude souhlasit s jistým omezením své moci shora, nastane živelná revoluce, která jej smete.³¹ Witte byl zároveň postaven do čela vlády, ale již velmi brzy, ihned po podpisu smlouvy o půjčce s Francií v dubnu 1906, byl odvolán a nahrazen Ivanem L. Goremykinem a následně Pjotrem A. Stolypinem.

Slíbená opatření Říjnového manifestu byla uvedena do praxe normativními akty koncem roku 1905 a na začátku roku 1906. Car mohl dumu svolávat i rozpouštět, bez jeho podpisu nevstoupil žádný zákon v platnost. Byl ustaven systém voleb do Státní dumy. Podle těchto pravidel se mělo do dumy volit na základě kuriijního systému, kdy se obyvatelstvo dělilo podle sociálního postavení a bohatství. Car a jeho okolí se spoléhali především na oporu ze strany rolnictva, které považovali za konzervativní složku společnosti. Avšak stále více se ukazovalo, že byl tento předpoklad nesprávný, což nezůstalo bez odezvy. Car a jeho okolí tedy postupně okrajovali pravomoci dumy. Premiér se tak nezodpovídal zákonodárnému orgánu, ministři si ponechávali svůj post po tu dobu, po kterou si udrželi carovu důvěru. Rozpočty některých bezpečnostních složek zůstávaly mimo dosah kontroly ze strany dumy. Car tak vystavěl mezi členy dumy a vládou bariéru.

První дума, která se sešla v dubnu 1906, nijak nenaplnila naděje o poslušném orgánu carské moci. Hlavní silou v novém orgánu se při neúčasti většiny levicových stran stali kadeti, sdružující především liberální inteligenci. Následovali je trudovici – rolníčí poslanci, jejichž politické názory se blížily eserům, oktabristé (oficiálně Svaz 17. října), tedy liberálně konzervativní strana hlásící se k manifestu 17. října, a další skupiny, mezi nimiž byli i menševici.³² Дума

³⁰ Zubov (ed.): *Istoriја Rossii, XX věk, 1894–1939*, s. 161–177.

³¹ Von Laue, Theodor H.: *Count Witte and the Russian Revolution of 1905*, American Slavic and East European Review, d. 17, č. 1, (únor 1958), s. 36. Viz také Witte, Sergej Ju.: *Vospominanija: Carstvanije Nikolaja II.* Berlin: Slovo, 1922 (reprint), sv. 1, kap. XXX–XXXIII, s. 420–502, a sv. 2, kap. XXXIV, s. 1–48.

³² Ruská sociální demokracie volby bojkotovala; ti sociální demokraté, kteří se jich přesto účastnili, vstoupili do dělnické skupiny frakce „trudoviků“. Po spojení s gruzínskými sociálními demokraty byla vytvořena sociálně demokratická frakce dumy (18 poslanců). Viz Martov, Julius: *Geschichte der russischen Sozialdemokratie. Mit einem Nachtrag von Th. Dan: Die Sozialdemokratie Rußlands nach dem Jahre 1908.* Berlin: Dietz, 1926, s. 192–193.

30 začala ihned projednávat otázky spojené se situací v zemědělství. Nicméně již zde došlo k prvním konfliktům s vládou, která odmítla přistoupit na požadavky týkající se redistribuce půdy. Car tedy dumu rozpustil a vypsál nové volby, neboť doufal, že druhá дума bude o něco více přátelsky nakloněná vládě. Nicméně ani ona nenaplnila předpoklady a její politika byla ještě více opoziční než politika té předchozí. Posílila sice extrémní pravice, ale zároveň účast ve volbách přehodnotila část levicových stran včetně Ruské sociálně demokratické dělnické strany a rozhodla se jich účastnit. Дума se sešla v únoru 1907, ale již v červnu byla opět rozpuštěna. Sociálně demokratická frakce v čele s Irakliem G. Ceretelim byla zatčena a odsouzena k trestům na svobodě. Car následně po Stolypinově nátlaku změnil volební zákon, čímž ještě více posílil statkáře a bohaté měšťany.

Převratem v červnu 1907 se podařilo uklidnit politickou situaci v carské říši. Provedením faktického státního převratu a změnou volebních zákonů získal Stolypin relativně konzervativní dumu, která nijak přijetí reforem už pro své konzervativní složení nepomáhala, ale nebyla opozičně naladěná jako duma předchozí. Naprostou většinu v dumě získaly strany z pravé části politického spektra, s oktábristy jako nejsilnější frakcí. Дума sice nebyla zcela prostá opozice, přesto Stolypin dostal volnou ruku ve svých snahách potlačit revolty a ohniska násilného odporu.³³ Volil cestu tvrdé represe, a to za pomoci vojenských polních soudů. Situace byla velmi vážná, jen v průběhu roku 1907 zahynulo při teroristických útocích přibližně 3000 lidí.³⁴ Během tohoto období bylo k různým formám trestů od vyhnanství až po trest smrti odsouzeno na třicet tisíc lidí, z toho zhruba 700 k trestu smrti. Byly zakázány profesní a dělnické organizace, které vznikly do té doby, a radikální politické strany ztratily možnost působit.

PO REVOLUČNÍM OTŘESU

Osobnost Petra Stolypina ani po století, které uplynulo od jeho smrti, není vnímána jednoznačně. Názory oscilují od naprostého odmítání jeho brutálních metod výkonu moci, potlačování rolnických a jiných společenských vzpour, až po obdiv k úspěchu v uklidnění situace po bouřích let 1905–7, zlepšení postavení Židů, jeho činnosti jako reformátora, autora zemědělských reforem atd. V hodnocení ovšem nelze opomíjet fakt, že své reformy mohl realizovat jen částečně.

Jeho cílem bylo zlomit moc občiny nad rolníky a vytvořit vrstvu drobných prosperujících farmářů po vzoru USA. Reforma ovšem, podobně jako pokusy zavádět nové druhy plodin, narážela na tradiční rolnický konzervativismus. Občina pro rolníky představovala jistotu ochrany před hladem, zatímco samostatné hospodaření přinášelo mnoho rizik. Celkový počet domácností, které

³³ Zubov (ed.): *Istorija Rossii, XX věk, 1894–1939*, s. 204.

³⁴ Schapiro, Leonard: *Stolypin*, in: Cracraft, James (ed.): *Major Problems in the History of Imperial Russia*. New York: D. C. Heath and Company, 1994, s. 615.

na základě reformy z let 1906 a 1910 využily nabídky opuštění obcí, dosahoval zhruba 2,7 milionu. Stolypinova reforma z roku 1906 nicméně i přesto výrazným způsobem oslabovala moc obcí nad rolníky. Podle jejího znění se stával každý rolník vlastníkem půdy, kterou obdělával. Mohl ovšem také svou půdu prodat a odejít z obce bez půdy. Každý rolník, který o to požádal, měl právo na sjednocení svých pozemků. To výrazným způsobem pomohlo odbourat především zbytečné ztráty času potřebného na cestování mezi jednotlivými částmi hospodářství. Zákon z roku 1910 rušil veškeré komuny, které od roku 1861 neprovedly přerozdělení půdy. Takových obcí byla v roce 1906 až jedna třetina.³⁵

Stolypin inicioval program, který měl pomoci osídlit oblasti Sibiře, ten ale přes jistý počáteční úspěch nedokázal situaci s pocitovaným přelidněním centrálních oblastí řešit. Celkově se počet rolníků, kteří odešli v souvislosti s tímto programem na Sibiř, odhaduje na zhruba 2,5 milionu lidí.³⁶ Pro rolníky bylo přestěhovat se na Sibiř atraktivní, a to vzhledem k vyšší výměře půdy, kterou dostali k dispozici. Navíc byli k odchodu pobízeni i daňovými úlevami. Přesto se ale podstatná část rolníků vrátila zpět do svých původních oblastí, což jen zvýšilo napětí.

Reformy představovaly šanci především pro zámožnější rolníky, kteří se takto mohli vyvázat z moci obce. Umožnily také odchod části nadbytečného vesnického obyvatelstva do měst. Změnami se však nemohla zvýšit osevní plocha v centrálních oblastech Ruska. Ani tolik požadovaná pozemková reforma, která měla odebrat půdu šlechtě, neskýtala naději na řešení. Šlechtě již v této době patřila jen asi čtvrtina rozlohy, kterou vlastnili rolníci.

Ačkoli Stolypinovy reformy slibovaly posunout Rusko o krok blíže k moderní společnosti, zůstalo jen u nadějí. Jejich výsledky byly nakonec omezené. Ruský premiér se v otázce vesnické správy a samosprávy nedokázal vypořádat s konzervativní opozicí v dumě. Počátkem září 1911 byl Stolypin v průběhu slavnostního divadelního představení v Kyjevě v přítomnosti cara smrtelně zraněn teroristou Dmitrijem Bogrovem, který byl zvláštním řízením osudu agentem „Ochrany“.³⁷ Jeho reformy však už byly v té době prakticky zastaveny.

Uvolnění pracovní síly z vesnice mělo vliv i na situaci ve městech. Prudký nárůst spodních vrstev městského obyvatelstva posílil radikální nálady. Znatelně se zvýšila četnost stávek, kdy se jen v roce 1912 počet jejich účastníků vyšplhal na přibližně 880 tisíc.³⁸ Stabilizace režimu přitom časem způsobila jeho liberalizaci, byla odbourána řada mimořádných opatření, rozšířil se prostor

³⁵ Rogalina: *Agrarnyj krizis*, s. 12.

³⁶ Šilovskij, V.: *Agrarnaja reforma P. A. Stolypina i Sibir: k 100-letiju Ukaza ot 9 nojabrja 1906 g.*, Gumanitarnye nauki v Sibiri, No 2/2006, s. 3.

³⁷ Stolypin zemřel 6. září 1911. Jeho vrah Dmitrij Bogrov byl úřady v tisku označen za socialistu-revolucionáře a vzápětí byla úředně potvrzena skutečnost, že byl agentem kyjevské „Ochrany“. Bogrov byl v rychlém soudním řízení již 10. září odsouzen k trestu smrti. Nijak se ovšem nepotvrdilo, že by „Ochrana“ měla na Stolypinově smrti nějaký podíl, kromě laxnosti v přístupu k povinnostem.

³⁸ Nejedná se o unikátní účastníky. Velká část z nich se samozřejmě účastnila několika stávek. Viz Dowler: *Russia in 1913*, s. 74.

32 pro tisk, pro profesní a odborové organizace. Těžily z něj i radikální politické strany a seskupení, včetně bolševiků. Takto vzrostlé aktivity kontrastovaly se stavem politického systému, který směřoval spíše k upevňování carovy moci než k liberalizaci.

Nespokojenost s carskou mocí se projevovala dlouhodobě. Prakticky od roku 1905 se car přestal těšit z pozice nedotknutelného. Sám car i jeho okolí se na poklesu respektu podíleli svými neopatrnými a nešikovnými kroky. Již v roce 1896 se odehrála tragédie na Chodynce, kde při oslavě carovy korunovace bylo ušlapáno přes tisíc lidí. Car hned poté odešel na bál, který pořádal francouzský velvyslanec, což pochopitelně vzbudilo obrovskou nevoli. Na respektu mu nepřidaly ani některé další události, ať již to byl masakr dělníků zlatých dolů na řece Leně v roce 1912, nebo působení Grigorije Rasputina u carského dvora.

Ruské státní zřízení se následkem změn v letech 1905–7 stalo velmi rozporným. Bylo prohlášeno konstituční monarchií, ačkoli Mikuláš II. ostentativně slovo „ústava“ odmítal. Rusko sice získalo parlament, ale v rámci kuriálního volebního práva, které vytvářelo velký nepoměr v zastoupení jednotlivých společenských skupin. To mu umožňovalo ignorovat zájmy větší části obyvatel. Vláda se nijak nezodpovídala dumě, místo toho s ní spíše soupeřila o moc. Značné pravomoci řešit věci bez dumy si ponechal car, zůstal dokonce zachován pojem „samoděržec“. Premiéři, ať již Witte, Goremykin, nebo Stolypin, dávali okázale najevo, že jim nové občanské svobody pouze brání v efektivní práci, a podle toho se k nim také chovali. Vláda nebyla fakticky nikým omezoována, ovšem cenzura se po stabilizaci situace v zemi výrazně zmírnila, takže její rozhodnutí mohla být podrobena kritice, aniž by to vedlo k podstatnějším změnám jejich obsahu.

Důvodem, proč se Rusko vydalo cestou autoritární modernizace, tak nebyly jeho izolované pojaté vnitřní problémy, ale slábnoucí velmocenské postavení. Urychlený růst Ruska před světovou válkou tento stav neodstranil, neboť nebyl dostatečný, aby paralyzoval stoupající tlak ze strany Německa, Japonska a Velké Británie. Oproti tomu měly vnitřní tlaky na modernizaci jen druhotný vliv. K tomuto konstatování nás vede nedostatečná zralost ruské společnosti. Rusko od konce 19. století stíhaly četné sociální a politické konflikty, vývoj občanské společnosti a jejích základních komponentů byl však teprve v počátcích. Měla širší základnu ve vzdělané vrstvě velkoměst, především v Petrohradě a Moskvě, chybělo jí ale zázemí na rozsáhlém ruském venkově; nedisponovala prostředky, aby zajistila dostatečnou průbojnou sílu vnitropolitickému dění.

V ruské politice a v ruském myšlení nebyl dostatečně zastoupen liberalismus. Jeho představiteli byli příslušníci etablované vrstvy městské inteligence a veřejně činné venkovské šlechty, později také reprezentanti mladších generací podnikatelů. Liberalismus ovlivňoval část legálních politických stran, zastoupených ve Státní dumě, zůstal nicméně proudem relativně slabým. Chyběla mu rozsáhlejší voličská základna a liberální názory se pouze pomalu dostávaly za hranice vzdělané vrstvy hlavních měst. Liberální tábor v romanovské říši byl přitom rozdělen národnostně. Jeho národní složky, zejména ve vyspělejších Polsku, Pobaltí a Finsku, se v mnoha bodech rozcházely s liberalismem ruským.

Dostatečný demokratizační tlak nevycházel ani ze socialistických stran. Představy dolních vrstev obyvatelstva, o něž se tyto strany opíraly, silně ovlivňovaly rovnostářské utopie a nevraživost vůči velkému majetku. Postoje rolníků navíc dlouhodobě poznamenaly caristické iluze, které prolomila teprve první světová válka. Ačkoli se umírnění socialističtí činitelé v řadě bodů programově potkávali s liberály, vztah socialistů k občanské společnosti byl ambivalentní a u jejich radikální levice ústil v její zřetelné odmítání. To značně ztěžovalo formování této společnosti a štěpilo ji na dvě části: na společnost buržoazní a společnost lidovou, plebejskou.

Po roce 1912 se sociální demokracie rozštěpila do většího počtu frakcí, základními ovšem zůstali menševici a bolševici. Se stabilizací poměrů po událostech z let 1905 až 1907 se v socialistickém táboře lépe vyrovnali umírnění, menševici, kteří si zachovali více možností legálně působit. V zásadě akceptovali obvyklou taktiku evropských sociálně demokratických stran. Spojovali sice další vývoj Ruska s revolucí, ale vycházeli z předpokladu, že půjde o revoluci, která vybojuje občanské svobody a nastolí parlamentní zřízení. Za vůdčí sílu této revoluce pokládali buržoazii a v rámci nového zřízení chtěli zastupovat především sociální a politické zájmy dělnictva. Kladli si proto za cíl vytvořit co největší prostor pro legální organizované hnutí dělnictva. Radikální socialisté, především bolševici, se naopak zdráhali akceptovat „parlamentní“ Rusko. Do popředí stavěli politický zápas s režimem, domnívali se, že Rusko a jeho revoluce bude poznamenána skutečností, že liberálové, tedy konstituční demokraté (kadeti) a konzervativnější oktábristé (stoupenci carského manifestu z října 1905), nejsou revoluční silou a budou usilovat o kompromis s carem a jeho vládou. Snažili se tak o uskutečnění revoluce, která jim měla umožnit dobytí politické moci a vytvoření „revolučně-demokratické diktatury dělníků a rolníků“. Toto heslo, které původně zformuloval Lenin, zrcadlilo vědomí faktu, že dělnictvo tvoří pouze malou menšinu obyvatel Ruska, a že k zisku moci proto potřebuje „spojence“ – rolnictvo. Mělo jít o „buržoazně-demokratickou revoluci“ za vedení radikální socialistické strany. Přechod k socialistické revoluci Lenin sice podmiňoval vítězstvím dělnických revolucí ve vyspělých zemích, ve skutečnosti však jeho koncepce sloužila hlavně tomu, aby zdůvodnila uchopení moci bolševiky.³⁹

Zvláštní pozornosti zasluhuje názorová výbava té frakce sociální demokracie, která se seskupovala kolem Lva D. Trockého. Od bolševiků se Trockij lišil vlastním pohledem na perspektivy revoluce. Domníval se, že společná vláda dělnictva a rolnictva v revoluci nebude po delší dobu možná pro podstatnou rozdílnost jejich zájmů. Sociální demokracii tak nezbude než chopit se moci samostatně, může však být úspěšná pouze tehdy, když se jí dostane podpory vítězné revoluce ve vyspělých státech. V opačném případě dělnická revoluce v Rusku padne za oběť přesile jejích nepřátel. Hlavní odlišnost Trockého koncepce od koncepce Leninovy nespočívala však tolik v této názorové nuanci,

³⁹ Service, Robert: *Lenin: Životopis*. Praha: Argo, 2002, s. 166–167. Pospělov, Petr N. (ed.): *V. I. Lenin: Biografija*. Moskva: Gospolitizdat, 1962, s. 123–127.

34 jako ve výrazných rozdílech v pojetí vnitřního života sociální demokracie. Trockij se ostře vymezoval vůči Leninovu pojetí „demokratického centralismu“, z něhož plynulo diktátorství a nesnášenlivost k nositelům jiných názorů. Ve vnitrostranickém životě byl přístupný diskuzi a myšlenky otevřenosti strany pro dělnictvo („dělnické demokracii“). Projevilo se to i ve vyzdvihování role sovětů jako revoluční lidové organizace, které plynulo i z jeho vlastní zkušenosti v Petrohradském sovětu 1905.⁴⁰ Názorově se v těchto otázkách Trockij sblížil s Leninem teprve po Říjnové revoluci 1917, pozůstatky jeho původních postojů se však do jeho činnosti promítaly také později.

V předválečné době vliv socialistů v Rusku nesporně stoupal, protože měli zázemí v nejnižší vrstvě měst. Úspěchy slavily dělnické odborové a zájmové organizace, zvýšily se náklady legálních tiskovin určených pro dělníky. Podíl dělnictva na politickém životě hlavních měst a větších průmyslových obvodů vzrostl, politicky a odborově byla přesto organizována pouze jeho malá část a průmyslové dělnictvo jako celek zůstalo nadále nevelkou složkou obyvatel říše. Hovoříme však o alternativách ruského vývoje. Stoupenci oficiální moci v Rusku nadále disponovali prostředky, aby zvládli tlak liberální a socialistické opozice. Car měl přímý vliv na rozsáhlou sféru státní politiky, v níž rozhodoval či mohl rozhodovat autokraticky. Tím se udržovalo napětí i v jeho vztazích se Státní dumou, které se promítalo také do jeho vztahů s vládou a jednotlivými ministry. Monarchistická pravice si přitom zachovala schopnost mobilizovat značné vrstvy lidí.⁴¹ Reálné hrozby pro carskou autokracii vytvářely hlavně krize, vznikající za zahraničněpolitických porážek. Rozšiřovat konstituční zřízení za těchto okolností bylo krajně obtížné, občanské opozici chyběl organizovaný vliv v obyvatelstvu a zkušenosti z vládnutí.

RUSKO NA PRAHU PRVNÍ SVĚTOVÉ VÁLKY

Rusko bylo na prahu první světové války konfrontováno se silícími tlaky, které vyplývaly z jeho postavení evropské a světové velmoci, avšak úroveň jeho hospodářství a povaha vnitřní sociální a vzdělanostní struktury nebyla adekvátní jeho roli. V tomto směru by nás neměly mást údaje o rychlém růstu ruské ekonomiky a rozvoji jeho společenské struktury. Rusko nebylo v kontextu evropské mocenské konfrontace dostatečně silné a pro konflikt rozměrů světové války připravené. Srovnání s dalšími velmocemi pro Rusko nevyznívá nikterak příznivě. Podíl Ruska na průmyslové výrobě předních států světa byl před první světovou válkou malý, nepřevyšoval 4,5 %.⁴² Ukazatele výkonu ruské ekonomiky v přepočtu na jednoho obyvatele byly také nízké. Rusko produkovalo

⁴⁰ Trockij, Lev D.: *Naši politické úkoly (Taktické úkoly i organizační úkoly)*, in: Trockij, Lev D.: *K historii ruské revoluce*. Moskva: Politizdat, 1990, s. 75–79. Deutscher, Isaac: *Trotsky: Der bewaffnete Prophet 1879–1921*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1962, s. 150–151.

⁴¹ K aktivitám krajní pravice v Rusku viz Vydra, Zbyněk: *Život za cara? Krajní pravice v předrevolučním Rusku*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2011.

⁴² Sidorov, A. L. (ed.): *Istoriya SSSR s drevnykh vremen. Sv. VI: Rossiya v period imperializma*. Moskva: Nauka 1968, s. 295.

na jednoho obyvatele v roce 1913 pouze 40 % německé či francouzské výroby, 20 % britské a jen jednu šestinu americké.⁴³ Podobné srovnání poskytují i údaje o sociální struktuře 130milionové říše (bez Finska a Polska).⁴⁴ Ve městech žilo v roce 1913 28,5 milionu osob, tedy necelých 18 % obyvatel.⁴⁵ Skutečný stav byl ovšem méně příznivý, neboť s evropskými metropolemi byly srovnatelné pouze Petrohrad (2,2 milionu) a Moskva (1,7 milionu). Souhrnně ve městech s obyvatelstvem nad 100 tisíc žilo necelých 9,5 milionu lidí, což představovalo 6 % obyvatel říše.⁴⁶

Hospodářská a sociální struktura Ruska se ovšem měnila. Donbas v produkci surového železa do roku 1900 předstihl Ural, když se produkce doněcké oblasti zvýšila na 98 milionů pudů (1,474 milionu tun), zatímco produkce uralské oblasti vzrostla na 50 milionů pudů (819 tisíc tun). Podobně se vyvíjela situace i v těžbě černého uhlí.⁴⁷ Neméně výrazně vzrostl také význam nového odvětví, těžby ropy. Propojení Baku se světovými trhy umožnilo růst významu tohoto města. Nárůst zaznamenalo městské obyvatelstvo, i když nadále tvořilo menšinu v celkové ruské populaci. V roce 1914 dosahovalo asi 14,7 % veškerého obyvatelstva Ruska. Jeho růst výrazně zesílil v posledních letech před první světovou válkou, když rolníci následkem Stolypinových reforem a dalších změn na vesnici ve zvýšeném měřítku začali hledat možnosti obživy ve městech a průmyslu. Struktura obyvatelstva rychle rostoucích měst nebyla ovšem ustálena. Teprve těsně před první světovou válkou začal počet dělníků, kteří se trvale usazovali ve městech, výrazně stoupat. Města přitom nestačila absorbovat rychlý příliv nových obyvatel: Na jeden byt v Moskvě v roce 1912 připadalo 8,7 lidí, zatímco v Paříži to bylo 4,3, v Londýně 4,5 a Berlíně 3,9.⁴⁸ Toto přelidnění formovalo ve městech poměrně silnou vrstvu odhodlaných a nespokojených mladých lidí, kteří navíc často nebyli spoutáni vlastní rodinou. To vytvářelo živnou půdu pro růst radikálních nálad, a to jak v řadách představitelů drobné inteligence a studujících, tak i v některých dělnických profesích.⁴⁹

Nelze přitom tvrdit, že představitelé státní administrace předrevolučního Ruska ignorovali nutnost sociálního zákonodárství, regulujícího vztahy mezi zaměstnanci a zaměstnavateli. Nicméně jeho efektivita nebyla nijak vysoká a snahy často vyznívaly do ztracena. V roce 1882 byla ministrem financí Bungem přes velký odpor zavedena tovární inspekce a výrazným způsobem omezena práce dětí v továrnách (pro děti do 12 let platil úplný zákaz, pro děti mezi 12 a 15 roky byla pracovní doba omezena na 8 hodin). Podnikatelé nicméně brzy zjistili, jak využít inspekci ve svůj prospěch, čímž se opatření

⁴³ Gregori: *Ekonomičeskij rost Rossijskoj imperii*, s. 21.

⁴⁴ Fedorov, Vladimir A. (ed.): *Istorija Rossii XIX–načala XX vv.* Moskva: Zercalo, 1998, s. 455.

⁴⁵ Ibid., s. 456. Údaje o počtech městských obyvatel se u různých autorů liší, což souvisí se snahou zvýšit procentní podíl městského obyvatelstva na obyvatelstvu. Dosahuje se toho zpravidla odkazem na údaje z roku 1916, neboť statistiky z válečné doby vykazují podstatné zvětšení počtu obyvatel měst (až na 21 % k celkovému počtu obyvatel).

⁴⁶ Ibid., s. 456.

⁴⁷ Seton-Watson: *The Russian Empire*, s. 520.

⁴⁸ Dowler: *Russia in 1913*, s. 121.

⁴⁹ Polunov: *Russia in the nineteenth century*, s. 213–215.

36 minulo účinkem. V roce 1897 byl schválen zákon upravující délku pracovního dne na 11,5 hodiny, což bylo více, než kolik obvykle dosahoval evropský průměr. Rok 1906 znamenal změny i v této oblasti, když byly povoleny odbory. Úprav se dočkaly i normy vztahující se k pracovním úrazům dělníků. V roce 1903 byl přijat zákon o pracovních úrazech, následně došlo v roce 1912 k jeho rozšíření, když bylo zavedeno povinné pojištění pracujících.⁵⁰ Ani tyto zákony však nebyly efektivně vynucovány, a situace dělníků tak zůstávala i nadále špatnou.

Dělnictvo setrvalo ve spojení s vesnicí. Velká část průmyslových dělníků soustředěných ve městech se vracela na vesnici v době zemědělských prací, popřípadě zůstávala v trvalém kontaktu se svou venkovskou rodinou. Do měst odcházeli mladí lidé za svobodna, část dělníků nechávala rodinu na vsi, což jim současně šetřilo prostředky na její ubytování a vyživování ve městech. Typické bylo, že dělník pracoval tak dlouho, než si vydělal dostatek peněz ke koupi kusu pozemku, na kterém mohl následně hospodařit. Ačkoli se vesničané takto stávali dělníky, vesnici plně neopouštěli.

Přitom početnost dělnictva zůstávala v historiografii dlouhou dobu spornou veličinou. Obzvláště sovětská historiografie ve snaze prokázat objektivní podmínky pro vznik „socialistické“ revoluce uváděla počet dělníků k číslu dvaceti milionů, přičemž do jejich počtu zařazovala veškerou námezdní pracovní sílu, a to včetně zaměstnanců drobných dílen. Teprve od sedmdesátých let dvacátého století tato historiografie začala přecházet k užšímu vymezení pojmu „dělník“, které odpovídalo západnímu pojetí. Počet průmyslových dělníků se dnes odhaduje zhruba na 2,5–3 miliony s tím, že zvláště v posledních letech před první světovou válkou bylo možné sledovat jeho prudký nárůst. Pokud bychom k tomuto údaji ještě přidali zaměstnance železnic, dolů či pracující v lodní dopravě, dostáváme se na údaj 4–6 milionů.⁵¹ Ani tak se ale v poměru k celkovému počtu obyvatel říše v roce 1913 nedalo mluvit o jejich vysokém podílu. Jejich zvýšenou váhu v politickém životě způsobovala skutečnost, že byli soustředěni do několika velkých průmyslových center a obvodů, jako byl Petrohrad a Moskva, respektive centrální Rusko, střední Povolží, dále Polsko, Ural a levobřežní Ukrajina.

Oficiální moc se původně s jistým úspěchem snažila šíření opozičních nálad mezi dělníky podvázet. Nejznámějším se stal pokus šéfa moskevské Ochrany Sergeje Zubatova, který chtěl dostat nálady dělnictva pod kontrolu státních, resp. policejních institucí. Pokus Zubatova měl zpočátku částečný úspěch, dařilo se mu redukovat dělnické požadavky na čistě sociální. Zubatov ovšem narážel na odpor nejen „zleva“, ale i ze strany konzervativců, a jeho činnost tak

⁵⁰ K tovární inspekci blíže například: Volodin, Anadrej Ju.: *Fabričnaja inspekcija v Rossii*, Rossijskaja istorija, No 1/2007, s. 23–39.

⁵¹ Ivanova, Natalija A.: *Struktura rabočego klassa v Rossii, 1910–1914*. Moskva: Nauka, 1987, s. 41. Blackwell, William: *The Industrialization of Russia: A Historical Perspective*. Arlington Heights: New York University, 1994, s. 44. Hildermeier, Manfred: *Die russische Revolution 1905–1921*. Frankfurt/M: Suhrkamp, 1989, s. 26.

byla od roku 1902 utlumována. Její definitivní krach nastal v roce 1905, kdy se v důsledku radikalizace společnosti dělnické požadavky rychle přesunuly do politické roviny.

Nevyvinutost sociální struktury předrevolučního Ruska se projevovala nedostatečnou početností moderní střední třídy. Zamožné rolnictvo, usilující o tržní hospodářství, tvořilo pouze malou část obyvatel vesnice. Jeho počet výrazněji vzrostl teprve v důsledku Stolypinových reforem. O tomto rolnictvu lze hovořit jako o formující se „střední třídě“ venkova. Kapitalistické velkopodnikání na venkově bylo zastoupeno převážně pozemkovými magnáty a nevelkým počtem nových zbohatlíků. Ačkoli hospodářsky šlo o zdatnou skupinu lidí, její „buržoazní povaha“ se v mnohém ohledu dá zpochybnit. Vlastní buržoazii v Rusku zastupovali především představitelé městského průmyslového, obchodního a finančního podnikání. Jejich počet novější ruské práce zpravidla neudávají. Celkový obraz zpřesňují hlavně údaje o vysoké koncentraci výroby a kapitálu ve velkých průmyslových a finančních podnicích a o rychle postupující monopolizaci (kartelizaci) průmyslu a financí. Byly ovlivněny omezeností prostoru, v němž se hospodářský růst odehrával, a limity vnitřního trhu. Většina současných poznatků nesvědčí o tom, že by v předrevolučním Rusku vznikla rozvinutá moderní ekonomika a moderní sociální struktury. Ruský průmyslový a finanční kapitál se vyvíjel na nedostatečné hospodářské a sociální základně. Řada významných podnikatelských projektů byla odstartována za státní spoluúčasti nebo za významné podpory státních bank. Nedostatek kapitálu na vnitřním trhu vláda kompenzovala za pomoci státních půjček v zahraničí a prodeje ruských cenných papírů. Na přelomu století státní dluh Ruska dosahoval v té době velmi významných 4 miliard rublů. Do roku 1913 tento dluh vzrostl na 5,6 miliardy a před revolucí 1917 na 7 miliard rublů.⁵² Rusko tak bylo nejzadluženější zemí světa. Zahraniční investice do ruské ekonomiky v předvečer první světové války dosáhly souhrnné hodnoty dvou miliard rublů, což znamenalo zhruba třetinu tržní kapitalizace Ruska⁵³. Západní autoři přitom uvádějí také čísla podstatně vyšší.

V dnešní literatuře je Rusko nezřídka řazeno mezi země „dohánějícího vývojového typu“. Toto tvrzení vyjadřuje podstatu některých ruských vývojových specifik, vyžaduje nicméně značné zpřesnění. Rusko nepatřilo k obvyklému typu rozvojových zemí již vzhledem k tomu, že bylo současně světovou velmocí, která do svého státního organismu včlenila četná evropská a asijská území. Jako velmoc Rusko nejen ovlivňovalo okolní svět, ale s řadou zemí bylo ve stavu latentního, nebo i akutního konfliktu. Snaha udržet a zajistit si velmocenské postavení byla proto pro Rusko jedním z klíčových impulzů zrychlit svůj hospodářský, sociální a kulturní vývoj. Větší část historiků zabývajících se předrevolučním Ruskem vychází z poznatků o zastaralosti a retardačním vlivu ruského politického systému. Nelze ovšem pominout, že velmocenské zájmy

⁵² Sidorov, Arkadij L.: *Finansovoje položenije Rossii v gody pervoj mirovoj vojny (1914–1917)*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk, 1960, s. 526; také Bovykin, Valerij I.: *Rossija nakanuně veľikich sveršenij*. Moskva: Nauka, 1988, s. 66–67.

⁵³ Gindin, Iosif F.: *Russkije kommerčeskije banki*. Moskva: Gosfinizdat, 1948, s. 237, 239.

- 38** v rámci tohoto systému byly významným podnětem pro „dohánějící vývoj“ a pro tvorbu jeho státně politického mechanismu. Tato dvojakost rolí ruského státu modifikuje tezi o jeho archaismu a klade otázku po alternativách modernizace již pro předrevoluční dobu.

2. RUSKÁ REVOLUCE 1917

I. RUSKO V PŘEDVEČER A ZA SVĚTOVÉ VÁLKY

RUSKO V SOUSTAVĚ MEZINÁRODNÍCH VZTAHŮ

Stabilita Ruska byla ohrožena zvenčí. Problémy hromadil rychlý vzestup Německa, který vedl ke konfliktu zájmů obou států a ohrožoval ruský vliv na Balkáně a v Přední Asii. Přesto účast Ruska ve vojenských blocích, případně v evropské válce proti Německu, nebyla ani zdaleka samozřejmostí. Rusko-německé vztahy nabývaly v 19. století na významu. V samotném Rusku měla tato skutečnost své stoupence nejen v carově okolí a v horní společenské vrstvě, ale také mezi inteligencí a studující mládeží, která hledala možnosti studia na německých vysokých školách. V určitém ohledu byli s Německem také spojeni mnozí ruští revolucionáři, kteří zde nejednou hledali úkryt před pronásledováním ze strany vlastní vlády. Ruští sociální demokraté, včetně bolševiků, se zhlédli v německé i v rakouské sociální demokracii. Imponoval jim jejich velký vliv na dělnictvo. Nemalou roli také hrál bezprostřední hraniční dotyk Německa, Ruska a Rakousko-Uherska. Rusko mělo před rokem 1917 společné hranice s Rakousko-Uherskem a Německem a navíc nejen Poláci v rozděleném Polsku, ale i Němci, především německá šlechta z Pobaltí, byli poddanými ruského cara a byli nezanedbatelnou složkou ruské vysoké byrokracie a generality. Politický život ve zmíněných třech zemích tak často, byť z rozdílných hledisek, řešil shodné nebo obdobné problémy.

Vztahy mezi Ruskem, Německem a Rakousko-Uherskem se zřetelně zhoršily po roce 1905, za balkánské krize a balkánských válek, které byly mimo jiné způsobeny oslabením Turecka. Rozpory na Balkáně vyhrotily také snahy Srbska sjednotit jihoslovanské národy v jednotném státě. Tím byla do budoucna ohrožována pozice Rakousko-Uherska a Německa na Balkáně a v Přední Asii a zosílily se rozpory mezi Německem a Rakousko-Uherskem a Ruskem, které usilovalo o ovládnutí černomořských úžin a vystupovalo v roli „ochránce“ balkánských slovanských národů. Balkánská krize tak posílila svazky Německa a Rakousko-Uherska, což ve svém důsledku vedlo Rusko k posílení spojení s Francií a sblížení s Velkou Británií. Pomalu, ale jistě se na obzoru objevilo nebezpečí evropské války.⁵⁴

⁵⁴ *Istorija vněšnej politiki Rossii: Koněc XIX–načalo XX věka (Ot rusko–francuzskogo sojuza do Oktjabr'skoj revoljucii)*. Moskva: Měždunarodnyje otnošenija, 1999, s. 418–425. Stökl, Günther: *Russische Geschichte: Von Anfängen bis zur Gegenwart*. Stuttgart: Kröner, 1990, s. 614–617. Skřivan,

Přestože Rusko rostlo rychle hospodářsky, zůstávalo, jak jsme viděli, převážně agrární zemí. Jeho celkový národní důchod v roce 1914 byl sice vyšší než národní důchod Rakousko-Uherska a převyšoval i národní důchod Francie, ve výrobě na jednotlivce však Rusko bylo daleko za vyspělými státy: 41 \$ v Rusku proti 57 \$ v Rakousko-Uhersku – ve srovnání s Francií, Německem, Británií a USA šlo o násobky.⁵⁵ Nebylo proto nikterak překvapivé, že se významní ruští státníci jako Witte nebo Stolypin obávali střetu se silnými protivníky. Witte v roce 1905 napsal: „Potřebujeme 20 až 25 let k řešení našich vlastních vnitřních problémů, k čemuž je zapotřebí klidu ve vnějších záležitostech.“⁵⁶ A o šest let později Stolypin opakoval zhruba totéž: „Potřebujeme mír [...], každý rok v míru upevňuje Rusko nejen vojensky a námořně, ale také ekonomicky a finančně.“⁵⁷

Ruskou zdrženlivost posilovaly také vnitropolitické problémy, revoluce 1905–7 oslabila sociální a politickou základnu carismu. Nešlo pouze o aktivity občanského a dělnického hnutí, které od roku 1912 znovu nabraly na síle. Vznik Státní dumy odcizil režimu část horní společenské vrstvy: akademickou inteligenci, lidi volných povolání, podnikatele, vůdčí činitele a zaměstnance městských rad a zemstev. Přispěla k tomu i nepružnost carské správy. Car a vláda systematicky ignorovali Státní dumu a její roli v soustavě státních institucí, opoziční postoje tak nezřídka sdíleli i lidé loajální vůči monarchii, dokonce i část byrokracie, uvědomující si potřebu změn.⁵⁸ Ke konfliktu cara s veřejností přispěl také vliv negramotného sibiřského mužika „jasnovidce“ Grigorije Rasputina, který získal přízeň carevny a části dvorní kamarily.⁵⁹ Ruská vzdělaná vrstva Rasputina nenáviděla a jeho vliv u dvora se stal vážným problémem ve vztazích cara se Státní dumou, vládními činiteli i částí ruské aristokracie – prohluboval tak izolaci cara v politické vrstvě.⁶⁰

Rozhodující obtíže ovšem způsobovaly mezinárodní problémy, hlavně sílící vliv Německa. Carovo úsilí udržet oboustranně korektní vztahy naráželo na rozpornost zájmů obou zemí, úspěch slavily nacionalistické nálady. Německo přitom často prosazovalo své požadavky arogantně, bez zřetelne snahy dosáhnout kompromisů, a car měl dobré důvody se obávat nejen o ruské zájmy na Balkáně a v Turecku, ale také v západních regionech vlastní říše.⁶¹ Vojenské výdaje Ruska nepřetržitě rostly: V letech 1907–13 se náklady na pozemní síly zvýšily o 43,1 % (ze 406 na 581 milionů rublů) a na loďstvo o 178,4 % (z 88 na 245 milionů rublů); mimo běžný rozpočet však bylo vynaloženo dalších 2301

Aleš: *Císařská politika: Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906–1914*. Praha: Karolinum, 1996, s. 247–249.

⁵⁵ Kennedy, Paul: *The Rise and Fall of the Great Powers*. London: Fontana, 1989, s. 314.

⁵⁶ Utkin, Anatolij I.: *Pěrvaja mirovaja vojna*. Moskva: Algoritm, 2001, s. 35.

⁵⁷ Kerenskij, Alexandr F.: *Rossija na istoričeskom povorotě: Měmuary*. Moskva: Respublika, 1993, s. 80.

⁵⁸ *Alexandr Ivanovič Gučkov rasskazyvajet...: Vospominanija předsědatělja Gosudarstvennoj dumy i vojenogo ministra Vremennogo praviteľstva*. Moskva: Voprosy istorii, No 1993, s. 14–15 a 16–17.

⁵⁹ O Rasputinovi podrobně viz Rodzjanko, Michail V.: *Krušenje imperii*. Charkov: Interbuk, 1990, s. 18–49; Kerenskij: *Rossija na istoričeskom povorotě*, s. 115–116.

⁶⁰ Günther: *Russische Geschichte*, s. 608–610.

⁶¹ Geyer: *Der russische Imperialismus*, s. 255–256.

milionů rublů, tedy téměř trojnásobek.⁶² Rusko obnovilo válečné loďstvo, zdemolované za rusko-japonské války, a rozšířilo síť železnic na západě země.⁶³

Ruské vojenské plánování ovlivnila porážka ve válce s Japonskem, když na západě dbalo převážně na zajištění obrany. Situace se však změnila po roce 1910, kdy si vyhrocení evropských rozporů vynutilo posílení ofenzivního plánování na západě. Výstavba železnic zvýšila mobilizační schopnost armády, zdokonalila se armádní výzbroj, vzrostl a zkvalitnil se důstojnický sbor, který se po válce s Japonskem v sociálním ohledu demokratizoval, dvě třetiny jeho příslušníků tvořili lidé rolnického a měšťanského původu. Významné pozice ve velení armády nicméně nadále zaujímalí příslušníci vysoké aristokracie, respektive vojenské byrokracie, ovládající řadu důležitých vojenských správ.⁶⁴

Ruské vojenské výdaje v pětiletí 1908–13 vedly Francii a Británii, ale také Německo k přecenění ruských válečných možností. Rusko nadále značně zůstávalo za Německem: K 15. dni mobilizace bylo schopno přemístit do frontové linie zhruba třetinu svých branců, k 30. dni dvě třetiny branců. Stálý kádr ruské armády přitom čítal zhruba 1,4 milionu mužů, rozptýlených v prostoru, který nebyl dostatečně pokryt moderními spoji. Německo však od léta 1913 disponovalo 820 tisíci a Rakousko-Uhersko ke konci stejného roku 460 tisíci vojáků ve zbrani. Bojeschopnost rakousko-uherské armády ovšem snižovala její národnostní pestrost, vojáci německé a uherské národnosti v ní tvořili slabší polovinu. Avšak německá armáda měla ve srovnání s armádami Francie a zejména Ruska značnou převahu ve výzbroji a výstroji, výcviku a přípravě vojsk, v dopravě a spojích.⁶⁵ Národnostní prvek nehrál v ruské armádě ve srovnání s armádou rakousko-uherskou nadměrnou roli. Její jádro tvořili Rusové, důležitá ovšem byla skutečnost, že bojové operace probíhaly v neruských regionech říše, kde národnostní problémy silně ovlivňovaly dlouhodobé postoje obyvatelstva. Ruští vojáci prokazovali houževnatost, statečnost a umění vyrovnat se s obtížnými situacemi, nicméně úrovní vzdělání, schopností ovládat moderní techniku a zbraňové systémy byli značně pozadu za vojáky německými.⁶⁶

Jeden z prominentních ruských politiků kdysi poznamenal, že nevyhnutelnost války si uvědomoval od roku 1909 – mýnil tím balkánskou krizi. Německý historik shodně odhadl situaci o dva roky dříve, ale argumentoval tím, že Británii a Rusku se podařilo rozhraničit své zájmové sféry v Asii.⁶⁷ Války s Německem se Rusko obávalo, a kladlo proto důraz na rychlý úspěch ve válce s Rakousko-Uherskem, který mu měl uvolnit ruce k válce s Německem. Později se ovšem ruské plány přizpůsobily společným plánům Dohody, především zájmům a plánům Francie. Přihlédly přitom také k německému plánování, které počítalo se zvýšeným úsilím na západě a na východě se spoléhalo, že ruská

⁶² Ibid., s. 197. *Istorija vněšnej politiki Rossii*, s. 407–408, hovoří o opožděné výstavbě loďstva.

⁶³ Utkin: *Pěrvaja mirovaja vojna*, s. 100–102.

⁶⁴ Ibid., s. 97–99. Také Alexandr Ivanovič Gučkov *rasskazyvajet*, s. 100.

⁶⁵ Sidorov, Arkadij L.: *Ekonomičeskoje položenije Rossii v gody pėrvoj mirovoj vojny*. Moskva: Nauka, 1973, s. 450. *Istorija vněšnej politiki Rossii*, s. 410–411.

⁶⁶ Utkin: *Pěrvaja mirovaja vojna*, s. 42–43.

⁶⁷ Kerenskij: *Rossija na istoričeskom povorotě*, s. 81. Stökl: *Russische Geschichte*, s. 612–613.

42 mobilizace potrvá déle a že také Rakousko-Uhersko bude vázat ruské síly. Část svých jednotek ovšem Rakousko-Uhersko muselo nasadit proti Srbsku, což nikterak nezvýšilo jeho válečné možnosti. Ruské plány přitom začaly kalkulovat s počátečním úspěchem proti Německu; měl být umožněn tím, že hlavní síly Německa usměrní na západní frontu.⁶⁸ Ruská administrativa si také uvědomila, že válečný úspěch vyžaduje reorganizaci armády, zpružnění vojenského velení, zvýšení role dělostřelectva, specifické váhy ženijních a technických jednotek a spojovací techniky; počítala se zlepšením výcviku vojsk a zkrácením doby mobilizace. Tyto plány byly ovšem schváleny až v létě 1914, kdy již nezbyl čas na jejich realizaci.

Problémem ruských plánů ovšem nebyla pouze jejich opožděná příprava, chybělo jim také vědomí o povaze nadcházející války, což ostatně poznamenalo postojе všech válčících států. Představy o ní čerpaly ze zkušeností druhé poloviny 19. století, od „celoevropských“ válek Napoleona I. již uplynulo století, v němž způsob a prostředky válčení doznaly radikální změny.⁶⁹ O válce se sice hovořilo jako o záležitosti „hrozná“, přesto však relativně krátkodobé, o níž rozhodne několik klíčových operací. Válka s Japonskem nezpůsobila v Rusku dostatečné změny ve vojenském myšlení, neboť se odehrála v odlehlém koutě světa, vzdáleném na tisíce kilometrů od evropské části Ruska. Dostatečné změny nezpůsobily ani balkánské války: Velmocí, s výjimkou oslabeného Turecka, v nich cvičily svaly a zasahovaly do jejich průběhu ze zákulisí; v poli proti sobě stály balkánské státy.⁷⁰ Nároky, které evropská válka kladla na válčící země, tak byly silně podceněny. Počítalo se s tím, že válka zasáhne Rusko, Francii, Německo, Rakousko-Uhersko a balkánské země, nejistá se však zdála role Velké Británie. Ta sice v roce 1912 v tajné dohodě převzala určité závazky vůči Francii, o nichž bylo informováno i Rusko, nepřevzala však žádné závazky vůči Rusku. Rozsah a povaha její účasti ve válce tak zůstaly mlhavé a Německo ještě v době, kdy oznamovalo své ultimátum Rusku a chystalo se vpadnout do Belgie a Francie, mohlo stále chovat naději, že se mu podaří dosáhnout britské neutrality.⁷¹

Formování válečných seskupení tak nebylo, nebo se nezdálo být zdaleka dokončené. Základ Trojspolku tvořilo spojení Německa a Rakousko-Uherska, k nimž se připojila Itálie. Ta však při vypuknutí války od svých závazků ustoupila a po necelém roce vstoupila do války na straně Dohody. K Centrálním mocnostem se po třech měsících války přidalo Turecko, čímž pro Rusko vznikla válečná fronta v Zakavkazí a současně i hrozba válečných operací na Černém moři. Složitě se vyvíjelo i formování Dohody. Její jádro tvořilo spojení Ruska a Francie. Obě země se obávaly růstu moci a vlivu Německa, v ostatním se jejich zájmy silně lišily. Účinnost rusko-francouzského svazku byla původně

⁶⁸ Viz Mann, Golo: *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. Frankfurt/M: Fischer Taschenbuch Verlag, 1992, s. 597–598; podrobně Pipes, Richard: *Die russische Revolution*, Bd. 1. Berlin: Rowohlt, 1990, s. 343–345; a také *Istorija vněšnej politiki Rossii*, s. 416–417.

⁶⁹ Malia, Martin: *Sovětská tragédie*. Praha: Argo, 2004, s. 101–102. Pipes: *Die russische Revolution*, Bd 1, s. 352–353.

⁷⁰ Podrobně ve vztahu k Rusku viz Sidorov: *Ekonomičeskoje položenije Rossii*, s. 5–18.

⁷¹ *Istorija vněšnej politiki Rossii*, s. 417 a 436.

malá, jejich spojené síly sotva mohly vyvážit ekonomický a vojenský potenciál Německa. Část ruské vyšší vrstvy i car a jeho bližší okolí byli četnými svazky nadále spojeni s Německem a hledali možnost jak oslabit napětí ve vzájemných vztazích. Ke zpevnění rusko-francouzského spojení bylo zapotřebí třetího účastníka, Británie, již rovněž vadil rychlý vzestup Německa. Počátkem století došlo sice ke sblížení Británie a Francie, zájmy Británie a Ruska však zůstaly rozporné a střetávaly se podél větší části ruské asijské hranice. Obrousit konflikty se podařilo teprve ke konci prvního desetiletí 20. století. Británii a Rusko nicméně i nadále dělila řada nevyřešených otázek, jako byl problém černomořských úžin, „jednotlivosti“ politiky na Balkáně, v Přední Asii a dalších bodech asijského kontinentu. K anglo-ruskému sblížení přispěla rakousko-uherská anexe Bosny a Hercegoviny, možnost jejich případné součinnosti však zůstala až do výbuchu světové války velmi vágní.⁷²

Úpravy vztahů Ruska a Británie byly důležité i proto, že zrcadlily „světovost“ nadcházející války. Obě země nebyly ochotny převzít spojenecké závazky, aniž by si zajistily své mimoevropské zájmy. Přesto byla Dohoda na začátku války hlavně evropským seskupením. Vedle Ruska, Francie a Británie se jí účastnily Belgie, Srbsko a Černá Hora. Teprve v třetím válečném týdnu se k nim připojilo asijské Japonsko, což Rusko zajistilo před eventualitou války na Dálném východě. Stranou války zůstaly USA. Podnět k přerušení styků s Německem Američanům poskytla německá ponorková válka v Atlantiku, která postihla jejich zájmy. Válku Německu však vyhlásili až v dubnu 1917. Krátce nato účinně zasáhli do válečného dění v Evropě a výrazně ovlivnili konečný výsledek války.

Ve válce šlo o podstatné zájmy válčících zemí a v tomto smyslu válka pro žádnou z velmocí nebyla nezištnou. Český historik J. Křen mluví o počáteční mlhavosti a nejasnosti těchto zájmů, charakterizuje je spíše jako jejich souhrn. Vinu na impulzu k rozpoutání války adresuje především Rakousko-Uhersku, které sice v Srbsku rozpoutalo válku lokální, avšak začalo ji s vědomím podpory Německa a bylo ochotno riskovat, že se promění ve válku evropskou.⁷³ Francii a Německo dělila německá anexe Alsaska a Lotrinska a Rusko si bylo vědomo, že samostatně obstát proti spojenému politickému a vojenskému tlaku Německa a Rakousko-Uherska nemá šanci. Německé válečné plánování již od konce 19. století počítalo s válkou proti Francii a Rusku a tzv. Schlifffenův plán kalkuloval s rychlou porážkou Francie a následným podřízením a otevřením pro německou kolonizaci prostorů na západě a jihu Romanovské říše. Německý kancléř Theobald Bethmann-Hollweg tak na jaře 1913 neváhal veřejně charakterizovat vyvrávající konflikt jako boj Germánstva se Slovanstvem, ač tato charakteristika byla velmi vzdálena skutečnosti.⁷⁴

⁷² Ibid., s. 361–364 a 446. Společnou spojeneckou smlouvu, která je zavazovala nepřistoupit na separátní mír, státy Dohody uzavřely až 5. 9. 1914.

⁷³ Křen, Jan: *Dvě století střední Evropy*. Praha: Argo, 2005, s. 323–326.

⁷⁴ Křen: *Dvě století střední Evropy*, s. 323–325; Doubek, Vratislav: *Česká politika a Rusko (1848–1914)*. Praha: Academia, 2004, s. 271–279; Zubov (ed.): *Istorija Rossii, XX věk, 1894–1939*, s. 292–296.

Realita válečných cílů se v konkrétních plánech a požadavcích „materializovala“ pouze postupně, což souviselo i s válečnou převahou Centrálních mocností po větší část války. Státy Dohody usilovaly o potlačení hospodářského a mocenského vlivu Německa, chtěly Německo výrazně oslabit a rozšířit sféry vlastního vlivu, případně také vlastní státní území. Jejich dohody se dotýkaly i zájmů třetích zemí a kolonií. Pokud jde o Rusko, které nás především zajímá, chtělo za vlastní dominance sjednotit rozdělené Polsko, jemuž se však zdráhalo přislíbit i pouhou autonomii. Kalkulovalo se vznikem Českého království, zahrnujícího Moravu a Slovensko, a s přeměnou Rakousko-Uherska v trialistický stát. Úpravou hranic na Balkáně chtělo navíc posílit Srbsko a Rumunsko, které na ruské naléhání vstoupilo do války na straně Dohody. Konečně Rusko podpořilo francouzské, belgické a dánské územní požadavky vůči Německu a bylo ochotno tuto podporu interpretovat velkoryse. Německo a Rakousko-Uhersko měly přijít o podstatnou část svého státního území. K tomu se družily ruské nároky na ovládnutí černomořských úžin, Cařihradu a území u Trapezuntu, kde žilo početné arménské obyvatelstvo. Ačkoli tyto ruské plány narazily původně na značné výhrady spojenců, ruské diplomacii se v roce 1916 podařilo dosáhnout podstatných změn v jejich postoji.⁷⁵ Rusko navíc trvalo na uložení vysokých reparací a kontribucí Německu a Rakousko-Uhersku.⁷⁶

Původně dohodoví spojenci Ruska měli obavy, že po válce dojde k výraznému posílení ruských pozic, o ruských nárocích však rozhodla ruská porážka ve válce s Německem a separátní dohody sovětské vlády s Centrálními mocnostmi a Tureckem. V Rusku samotném tím na konci války získala na významu národnostní otázka. Zvláště markantně se projevila v případě Polska, které bylo za války bojištěm a místem, kde se střetávaly armády Ruska, Německa a Rakousko-Uherska. Na začátku války bylo v Polsku dost politiků, kteří kalkulovali s vítězstvím Dohody a byli ochotni se přizpůsobit ruské dominanci. To ovšem předpokládalo ruskou vstřícnost k polským národním požadavkům. Carská vláda se však neodhodlala učinit obnovu polského státu jedním z cílů své válečné politiky. Pohnula se tímto směrem teprve na konci roku 1916, když větší část polského území byla již pevně v rukou Německa. Shodně car a vláda postupovali také ve Finsku a ve vztahu k tehdy ještě nedostatečně vyhraněným hnutím Ukrajinců a národů Pobaltí.⁷⁷ Tím vznikl stav, za něhož národnostní problémy na konci války výrazně ovlivňovaly její výsledek v neprospěch Ruska, což by platilo i v případě, že by Rusko před ukončením války nebylo zkolabovalo.

První světová válka však nebyla jen válkou světovou, byla také válkou „totální“. Na obou stranách válečné fronty byly do bojů nasazeny milionové armády, mimořádně velkým nárokům byl vystaven ekonomický, technický i dopravní potenciál válčících států, odolnost jejich sociálních a politických systémů.⁷⁸

⁷⁵ *Istorija vněšnej politiki Rossii*, s. 463–480.

⁷⁶ *Ibid.*, s. 454–455.

⁷⁷ *Ibid.*, s. 480–490; Kerenskij (*Rossija na istoričeskom povotě*, s. 90) se zmiňuje, že v dubnu 1914 předložil v dumě návrh obsahující mj. tyto požadavky: obnova finské ústavy, autonomie Polska, samostatnost neruských národů v kulturních otázkách, odstranění diskriminace Židů a náboženské nesnášenlivosti.

⁷⁸ Srov. Křen: *Dvě století střední Evropy*, s. 323; Malia: *Sovětská tragédie*, s. 102.

Totální povaha války se projevila bojovými operacemi trvajících po řadu let, zákopovou válkou na stovkách kilometrů válečné fronty. Patřilo k ní také dlouhodobé obsazení cizích území a mimořádná zátěž, jíž bylo vystaveno civilní obyvatelstvo. Ani s touto povahou války její účastníci původně nepočítali, což negativně ovlivnilo jejich výchozí kalkulace, výkon národního hospodářství, odolnost zázemí, povahu sociálních a politických vztahů apod.⁷⁹ Válka vyčerpala většinu evropských zemí, vzaly v ní za své četné představy o normách společenského soužití, znehodnotil se lidský život. Skončila rozpadem tří velkých evropských říší: německé, rakousko-uherské a ruské, což kardinálně změnilo mapu Evropy. Rozvrácena byla navíc i někdejší Osmanská říše. Střední a jihovýchodní Evropa se proměnila v konglomerát malých a středních států, čímž však nebyla vyřešena národnostní otázka. Ta zůstala podstatným problémem každého z nově vzniklých států, jejichž vzájemné vztahy většinou nebyly nikterak přátelské. Posílena byla identita „státotvorných“ národů, ovšem způsob, jakým se to stalo, oslabil nové státy vnitřně a vystavil je do budoucna imperiálním tlakům zvenčí. Se ziskem válku skončily USA a Japonsko; Velká Británie byla na tom lépe než její evropští spojenci potud, že byla ušetřena válečných operací na vlastním území. Celkové ztráty na lidech ve válce jsou dnes udávány na 20 a vojenské ztráty na 10 milionů lidí. V Rusku bylo do armády povoláno přes 15,5 milionu mužů, značná část z nich (50 až 75 %) však zajišťovala úkoly v týlu; ve frontových jednotkách sloužilo přes 6,7 milionu lidí. Nevratné ztráty ruské armády přesáhly 2,25 milionu, tedy zhruba třetinu nasazených na frontě, sanitní ztráty, tj. tělesné a zdravotní postižení, přes pět milionů.⁸⁰

Na válku podobného druhu Rusko, stejně jako ostatní její účastníci, nebylo připraveno. K 1. říjnu 1914 bylo povoláno do armády na 2,7 milionu lidí,⁸¹ vláda však nepočítala s několikaletou válkou a přirozeně nepočítala ani s tím, že v ní již v prvním roce dojde k enormním ztrátám na lidech a na hospodářsky vyspělém území. Tím byly znehodnoceny původní strategické plány, ukázala se nedostatečnost zásob válečného materiálu a výstroje, kapacit průmyslu i dopravy.⁸² Rusko sice disponovalo předpoklady úspěchu ve válce s Rakousko-Uherskem, chyběly mu však zcela předpoklady úspěchu ve válce s Německem.

RUSKO VE VÁLCE

Vlastní příčiny vzniku války v literatuře jsou hodnoceny rozporně. Historici z někdejších dohodových států většinou odkazují k expanzivní politice Německa, nekompromisním postojům německého císaře a vlády. Německá historio-

⁷⁹ Podrobně viz Sidorov: *Ekonomičeskoe položenije Rossii*, s. 5–18.

⁸⁰ Krivošejev, Grigorij F. (ed.): *Rossija i SSSR v vojnach XX věka: Potěri vooružennych sil. Statističeskoe isslědovanie*. Moskva: Olma-Press, 2001, s. 96–97 a 100–101.

⁸¹ Ibid., s. 94.

⁸² Burdžalov, Eduard N.: *Vtoraja russkaja revolucija: Vosstanije v Pětrogradě*. Moskva: Nauka, 1967, s. 19.

46 grafie naopak argumentuje politikou Ruska a francouzskou podporou této politiky, hovoří o ruských ambicích na Balkáně.⁸³ Rusko nicméně postrádalo na Balkáně dostatečné mocenské páky a jevílo ochotu ke kompromisu, který by mu býval zachoval tvář. Situaci vyhrotil sarajevský atentát na následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este, za nějž Rakousko-Uhersko učinilo zodpovědné Srbsko a předložilo mu ultimativní požadavky. Když Srbsko na radu z Petrohradu ultimátum odmítlo, vyhlásilo mu Rakousko-Uhersko podpořené Němcem válku. Navečer 30. (17.) července 1914 po neúspěšných jednáních s Němcem, vyplněných hledáním kompromisu, ohlásilo Rusko mobilizaci armády. V té chvíli Německo a Rakousko-Uhersko ovšem disponovaly vycvičenou armádou ve zbrani, navíc početně rovnocennou ruské. Německá vládní místa si byla vědoma, že car je ochoten vyjednávat. Nicméně o půlnoci 31. (18.) července Německo zaslalo Rusku ultimátum požadující neprodleně odvolat mobilizaci a po necelém dni navečer 1. srpna (19. července), ještě před vypršením ultimáta, vyhlásilo Rusku válku.⁸⁴ Následující noc německé jednotky vpochodovaly do Lucemburska a Belgie a učinily pokus rychlým manévrem se dostat k Paříži.

Překvapivě rychlý přechod od míru k válce zvedl v zúčastněných zemích vlnu nacionalismu, která zasáhla značné vrstvy lidí.⁸⁵ Zůstaly jí ušetřené pouze nevelké levicové skupiny a strany, v Rusku především bolševici a menší, hlavně emigrační menševické a eserské, skupiny. Podstatné ovšem bylo, že ruská ani francouzská armáda nebyla na tak rychlý vývoj událostí připravena. Ruské válečné velení nebylo ještě zformováno a válečné plány se narychlo upravovaly a aktualizovaly. Ruské armádě nadále chyběl dostatek zbraní, děl a kulometů, i zásob munice. Nově povolání vojáci občas postrádali nejen střelivo, ale i pušky a vhodné obutí. Armáda nedovedla využít dopravní prostředky ani spojující techniku; v dezolátním stavu byly i zdravotnické služby.⁸⁶

Původně se počítalo s tím, že v čele hlavního stanu stane car. Toto řešení však narazilo na výhrady vlády a řady politických osobností. Vládu vedl 78letý kníže Ivan L. Goremykin, který nevynikal energií ani schopností samostatně rozhodovat. Ve Státní dumě a horní vrstvě byrokracie tak panovaly obavy, že odchod cara do hlavního stanu ohrozí činnost vlády a posílí vliv carevny a jejího okolí. Do čela hlavního stanu tak car postavil svého strýce, velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče.⁸⁷ Ten požíval popularity veřejnosti a byl oblíben i ve velitelských kruzích armády, nedisponoval však zkušeností z velení branným silám za války. Ruský historik k tomu ironicky poznamenal, že nejlepší vlastností velkoknížete byla jeho otevřenost, nepokládal za potupné doznat, že

⁸³ O německé argumentaci podrobně viz Mann: *Deutsche Geschichte*, s. 578–602.

⁸⁴ *Istorija vněšněj politiki Rossii*, s. 436–442. Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1866–1918, Bd. II. Machtstaat vor der Demokratie*. München: C. H. Beck, 1993, s. 695–699. Mann: *Deutsche Geschichte*, s. 570–578. Pipes: *Die russische Revolution*, Bd. 1, s. 351–353. A. Skřivan (*Císařská politika*, s. 248–249) přisuzuje hlavní vinu expanzionismu Ruska.

⁸⁵ Martov: *Die Geschichte der Russischen Sozialdemokratie*, s. 273–274.

⁸⁶ Utkin: *Pěrvaja mirovaja vojna*, s. 100–102 a 109–111. Podrobně viz Rodzjanko: *Krušenije imperii*, s. 96, 98–100, 106, 108–110.

⁸⁷ *Istorija vněšněj politiki Rossii*, s. 496.

v roce 1914 se v hlavním stanu neúčastnil nejdůležitějších porad. Nechtěl prý překážet svým generálům.⁸⁸

Na začátku války Rusko překvapilo Německo rychlým, ale špatně připraveným vpádem dvou početně silných armádních sborů do Východního Pruska. Německý generální štáb však rychle přemístil část jednotek ze západu na východ a velení na východní frontě svěřil dvojici generálů Paulovi von Hindenburgovi a Erichu Ludendorffovi. Ti využili hrubých chyb ruského velení, jeho špatné orientace v terénu, neschopnosti koordinovat svůj postup a utajeně si vyměňovat informace o vlastních záměrech. Ruské armádní sbory byly tak rychle rozprášeny a zničeny, ruské ztráty čítaly na 200 tisíc mužů.⁸⁹

Nevydařený začátek války neměl v Rusku ovšem tak deprimující a varovný účinek, jak by se dalo předpokládat. Ruská armáda ještě disponovala dostatkem branců a její porážku ve Východním Prusku se záhy zdály vyvážit úspěchy ve válce proti Rakousko-Uhersku.⁹⁰ Padl Lvov a ruští generálové plánovali postup na Krakov a do Slezska, respektive přechod přes Karpaty do maďarské nížiny, k Budapešti a Vídní. Tyto plány se nenaplnily, fronta se nicméně stabilizovala se ziskem pro Rusko. Hůř se ovšem dařilo ruským vojskům na středním úseku fronty, kde se jim pouze se značnými obtížemi povedlo zmařit německý pokus rychle vedenou akcí obsadit Lodž a případně i Varšavu. Tyto neúspěchy rozhodly o změnách v ruských plánech. Ruské velení upustilo od záměru postupovat na Berlín, vzdálený od fronty 500–550 kilometrů, a soustředilo se na střet s Rakousko-Uherskem, který ovšem nemohl přivodit zlom v průběhu války.⁹¹

Stav relativní rovnováhy sil však netrval dlouho, nová katastrofa se dostavila na jaře 1915, těsně po úspěšné ofenzivě ve východní Haliči, kde se ruské armádě podařilo dobýt rakouskou pevnost Przemyśl. Také zde však německé velení změnilo operační plány a přemístilo značné síly na východ. Teď ovšem již počítalo s tím, že se mu na východní frontě podaří snáze dosáhnout zásadního zlomu ve válce než na západě.⁹² Německý útok začal v květnu – v době, kdy ruská armáda už pocítovala akutní nedostatek zbraní a střeliva. Přidružily se vážné obtíže s doplňováním početního stavu vojsk. Ruské ztráty v té době již dosáhly 1 350 000 mužů, zhruba čtvrtinu původního stavu armády, a průměrné měsíční ztráty činily kolem 150 tisíc mužů.⁹³ V Haliči tak Rusko přišlo o zisky z předchozích měsíců války. Ruská vojska ustupovala po celé délce fronty, padla Varšava a německá vojska obsadila „ruské Polsko“, Litvu

⁸⁸ Utkin: *Pěroaja mirovaja vojna*, s. 110.

⁸⁹ Pipes: *Die russische Revolution*, Bd. 1, s. 373–374; Statistická příručka Krivošejev, Grigorij F. (ed.): *Rossija i SSSR v vojnach XX věka: Potěri vooružennych sil. Statističeskoje issledovanie*. Moskva: Olma-Press, 2001, odkazuje k pestrosti a nespolehlivosti dostupných údajů o ztrátách (s. 98–99); Golovin, Nikolaj N., gen.: *Iz istorii kampanii 1914 goda na russkom frontě: Načalo vojny i opěracii v Vostočnoj Prussii*. Praha: Plamja, 1926, s. 336–337 a 408. Tyto události v románu *Rudé kolo* literárně ztvárnil A. Solženicyn.

⁹⁰ Miljukov, Pavel N.: *Vospominanija*. Moskva: Izd. polit. literatury, 1991, s. 396.

⁹¹ Sirodov: *Ekonomičeskoje položenije Rossii*, s. 55.

⁹² Utkin: *Pěroaja mirovaja vojna*, s. 171–172.

⁹³ Ibid., s. 178.

KRIZE CARSKÉHO REŽIMU

Těžké porážky na frontě měly přirozeně vnitropolitické důsledky, podpora cara a vlády obyvatelstvem se vytrácela, střídaly ji skepse a kritika. Zřetelně se projevíly následky carových snah obnovit samovládu, když neumožnily ani teď integrovat Státní dumu, městské a zemské samosprávy do soustavy státu. Vztah volených představitelů zámožných společenských vrstev k carovi a vládě se rychle zhoršoval. Základna režimu se značně zúžila, car a vláda nedisponovali dostatkem schopných a kvalifikovaných lidí, jimž by mohli svěřit důležité státní funkce, přitom naprostá většina poslanců Státní dumy a představitelů městských a zemských samospráv zůstala monarchistická.

Německá ofenziva se vyčerpala na podzim 1915, aniž by dosáhla svého hlavního cíle, zdecimovat ruskou armádu a donutit Rusko k mírovým jednáním. Německý postup ovšem zapůsobil v Rusku také mobilizačně, šlo o další osud země. Otřes z porážek a stav armády zaktivizoval poslance Státní dumy a donutil cara částečně korigovat vlastní politiku. Z iniciativy předsedy dumy Michaila V. Rodzjanka byla vytvořena Zvláštní porada pro obranu, složená z vysokých vládních úředníků, velkopodnikatelů a představitelů veřejnosti, která se měla starat o potřeby armády.⁹⁵ Na tuto iniciativu navázaly aktivity sdružení zemstev a městských dum (Zemgor) a v létě 1915 tak začalo budování tzv. vojensko-průmyslových výborů (VPK), které měly podnikatelům i veřejnosti umožnit podíl na zajištění potřeb armády. Do čela sítě těchto výborů byl zvolen vůdčí činitel „okfabristů“ Alexandr I. Gučkov. Sdružení Zemgor a síť VPK vytvořily jakousi náhradu za organizaci občanské společnosti, která ovšem ovlivňovala hlavně zámožné společenské vrstvy. Při VPK se nicméně zakládaly dělnické skupiny, které měly „získat“ dělníky k podpoře válečného úsilí země, což v praxi znamenalo intenzivní práci v podnicích a rezignaci na vlastní požadavky. Celkově těchto skupin vzniklo 36, činnosti se v nich účastnili i představitelé menševiků, eserů a dělnických zájmových organizací. Jejich vliv mezi dělníky nebyl nikterak velký a souhrn vládních a veřejných iniciativ nezměnil situaci v zemi zásadně, způsobil však zlepšení zásobování armády zbraněmi, výstrojí a potravinami.⁹⁶

Nešlo ovšem pouze o hospodářské výkony, zmíněné iniciativy měly zmobilizovat vlastenecké cítění veřejnosti, která nedůvěřovala schopnosti vlády vyrovnat se s kritickým stavem v zemi. Ve snaze oslabit nedůvěru k vládě car v květnu

⁹⁴ Pipes: *Die russische Revolution*, Bd. 1, s. 383.

⁹⁵ Podrobně viz Sidorov: *Ekonomičeskoe položenije Rossii*, s. 62–86; také Rodzjanko: *Krušenie imperii*, s. 112–113.

⁹⁶ *Istorija vněšnej politiki Rossii*, s. 499; Pipes: *Die russische Revolution*, Bd. 1, s. 400–404; Rodzjanko: *Krušenie imperii*, s. 120–122. Celkem vzniklo 239 oblastních a místních vojensko-průmyslových výborů; do uspokojování potřeb armády zapojily 1300 malých a středních podniků. O postoji sociální demokracie viz Martov: *Die Geschichte der russischen Sozialdemokratie*, s. 288–290.

1915 svolal zasedání Státní dumy, které trvalo po celé léto. Konalo se ovšem v době, kdy se situace na frontě prudce zhoršovala a utvrzovala veřejnost v přesvědčení, že vláda není schopna kompetentně spravovat zemi. Uvnitř dumy se seskupil opoziční tzv. Progresivní blok, k němuž přistoupilo 300 z celkového počtu 420 poslanců: oktábristé, kadeti a příslušníci podnikatelské strany „progresistů“. Sebevědomí bloku posílila podpora, jíž se mu dostalo od sdružení zemských a městských samospráv a od vojensko-průmyslových výborů. Jeho hlavním programovým bodem se stalo vytvoření vlády „požívající důvěry veřejnosti“, právo dumy ovlivňovat výběr ministrů a závazek vlády spolupracovat s dumou. Blok dále požadoval omezení kompetencí byrokracie a pravomocí vojenské správy zasahovat do civilních záležitostí. Dožadoval se propuštění politických vězňů, odstranění náboženské a národnostní diskriminace (včetně diskriminace Židů), vyhlášení autonomie Polska, vstřícnosti vůči požadavkům Finů a Ukrajinců.

Naplnění těchto požadavků mělo zajistit podporu „veřejnosti“ válečnému úsilí vlády. Program bloku měl v zárodku určité shodné rysy s pozdějším programem Prozatímní vlády, která vzešla z březnové revoluce 1917.⁹⁷ Postoj bloku vůči carovi však nezpochybňoval jeho autoritu jako hlavy státu. Příslušníci bloku si uvědomovali slabost svého sociálního a politického zázemí a navíc se obávali lidové revoluce, o níž právem soudili, že bude radikálně plebejskou a nekontrolovatelnou. Usilovali o řešení, které zachová kontinuitu státního zřízení, činnosti mocenského a správního aparátu a umožní pokračovat ve válce.⁹⁸ Ochotu spolupracovat se Státní dumou projevila větší část ministrů, kteří shodně s dumou usilovali o změnu v osobě přestárlého předsedy vlády. Pro cara však byly tyto postoje nepřijatelné, vnímal je jako snahu omezit jeho vlastní pravomoci. Uvolnil sice z kabinetu některé ministry, kteří vyvolávali největší odpor dumy a veřejnosti, ale trval na vlastním mocenském monopolu a začal z vlády uvolňovat také ministry inklinující k dohodě se Státní dumou.

Dilemata carovy politiky prohloubila také skutečnost, že válka rozdvajila funkce režimu: správu země a vedení války. Neúspěchy na frontě posílily carovo přání převzít velení hlavního stanu. Funkci velitele hlavního stanu, koncipovanou pro osobu cara, však vykonával velkokníže Nikolaj Nikolajevič, a hlavní stan si tak osvojoval řadu kompetencí, které náležely carovi a vládě. Tím vznikaly nedorozumění a konflikty, které ovlivnily vztahy cara a jeho strýce. Koncem srpna 1915 car, aniž dbal na nesouhlas některých ministrů, vyřešil zmíněné dilemma tím, že osobně převzal velení hlavního stanu.⁹⁹ Změna sice odstranila kompetenční spory vlády a hlavního stanu a přispěla ke konsolidaci vojenského velení, prohloubila však konflikt cara s dumou a „liberálními“ ministry. Car větší část svého času trávil v Mogilevu, v sídle hlavního stanu, čímž utrpěl jeho

⁹⁷ Pipes: *Die russische Revolution*, Bd. 1, s. 395–397. Miljukov (*Vospominanija*, s. 411–412) a Kerenskij (*Rossija na istoričeskom povorotě*, s. 90) uvádějí požadavky, které Kerenskij předložil jménem „trudoviků“, tj. rolnických poslanců. Výklad Miljukova i Kerenského se liší od výkladu Pipese.

⁹⁸ *Alexandr Ivanovič Gučkov rasskazyvajet*, s. 14–22; Miljukov: *Vospominanija*, s. 404–405.

⁹⁹ Rodzjanko: *Krušeniye imperii*, s. 124–126. Stöckl: *Russische Geschichte*, s. 631–632. Miljukov: *Vospominanija*, s. 409. Náčelníkem štábu cara byl jmenován gen. M. V. Alexejev. Velkokníže Nikolaj Nik. se stal místodržícím v Zakavkazí.

50 styk s vládou a vzrostl vliv carevny, neboť car často akceptoval její hodnocení osob a situací.¹⁰⁰

Nepříznivý vnitropolitický vývoj ještě zesílil počátkem roku 1916. Car sice „vyhověl“ přání „veřejnosti“ a odvolal z funkce ministerského předsedy knížete Goremykina, na jeho místo však jmenoval bezbarvého byrokrata Borise V. Stürmera.¹⁰¹ Navenek se sice mohlo zdát, že jde o ústupek dumě, car ho však využil k tomu, aby se zbavil „liberálních“ ministrů.¹⁰² Propustil z úřadu ministra vojenství Alexeje A. Polivanova a v červenci 1916 i ministra zahraničí Sergeje D. Sazonova, který se těšil nejen důvěře dumy, ale i spojenců. Car naznačoval, že svůj mocenský monopol posiluje s cílem zajistit obrat ve válce. Rok 1916 se zdál tento obrat slibovat, neboť Dohoda teď disponovala 365 divizemi proti 286 divizím Centrálních mocností a měla ve zbrani 18 milionů lidí proti 9 milionům na straně Německa a jeho spojenců.¹⁰³ Stürmerovo vládní prohlášení hovořilo o zlepšení stavu armády, o nezbytnosti prolomit německou dominanci na Balkáně, vágně nastolovalo otázku sjednocení Polska a zdůrazňovalo věrnost Ruska spojeneckým závazkům.¹⁰⁴ Daleko podstatnější pro budoucnost se ovšem ukázala skutečnost, že car nepřistoupil na významnější změny vnitřní politiky, nadále přehlížel ambice dumy a „veřejnosti“. Na uvolněná ministerská křesla nejednou dosazoval lidi nesamostatné, nezpůsobilé vykonávat funkce, které jim byly svěřeny. Jejich hlavní předností z carova pohledu bylo, že se nenechali ovlivnit „veřejností“. Bylo přitom veřejným tajemstvím, že tato jmenování z pozadí ovlivňovala carevna, která dala na doporučení G. Rasputina. Výměny ministrů a vysokých úředníků nabývaly stále většího rozsahu, postížena byla nejen vláda, ale i gubernie.¹⁰⁵ V Petrohradu a Moskvě se lavinově šířily pověsti dehonestující carevnu a její okolí. Realitu této ruské situace tehdy vyjádřil proslulý výrok Alberta Thomase, který jako představitel francouzské vlády pobýval v Rusku: „Rusko musí být velmi bohatou a sebejistou zemí, když si dovoluje přepych mít vládu, jako je vaše, v níž premiér je neštěstím a ministr vojenství katastrofou.“¹⁰⁶

Nálady veřejnosti silně ovlivňovala únava z neúspěšné války a trvalého zhoršování životních podmínek. Úsilí zlepšit zásobování armády doprovázel růst deficitů civilní výroby a zásobování. Válečné výdaje přitom působily na stav finančního hospodářství, jemuž nepomohly ani značné injekce cizího kapitálu, zvyšující zadluženost země. Vláda přestala dbát na paritu měny, peněžní oběh ovlivňoval tiskařský stav, peníze ztrácely hodnotu. Zlaté krytí měny z 98 % roku

¹⁰⁰ Miljukov: *Vospominanija*, s. 413.

¹⁰¹ Stürmer si vysloužil ostruhy tvrdým postupem proti zemstvům v Jaroslavli a Tveru. Car ho však pokládal za činitele zemstva. Blok, Alexandr: *Poslednjije dni impěatorskoj vlasti*. S.-Pěťburg: Alkonost, 1921, (reprint), s. 21.

¹⁰² Rodzjanko: *Krušenije imperii*, s. 149–150.

¹⁰³ *Istorija vněšnej politiki Rossii*, s. 499.

¹⁰⁴ *Ibid.*, s. 500–514.

¹⁰⁵ Pipes (*Die russische Revolution*, Bd. 1, s. 422–423) cituje tyto údaje: 1914 bylo jmenováno 12 nových gubernátorů, 1915 – 33, v prvních 9 měsících 1916 – 43.

¹⁰⁶ Rodzjanko: *Krušenije imperii*, s. 155. Myšlen B. Stürmer a Dmitrij S. Šuvajev, který ve funkci ministra vojenství vytřídal Polivanova.

1914 pokleslo na 16,2 % roku 1917.¹⁰⁷ Zemi zasáhla obrovská míra inflace. To silně ovlivnilo trh potřeb, ceny se odpoutaly od nabídky a orientovaly se na poptávku, šířil se směnný obchod. Ke zhoršení životních podmínek významně přispívala dezorganizace dopravy, zvyšoval se počet „nemocných“ lokomotiv a nedostatek vagonů. Na vnitřních linkách se dokonce praktikovala demontáž kolejí, které sloužily výstavbě přifrontových tratí.¹⁰⁸ Městské obyvatelstvo se přitom rozrostlo od roku 1914 do roku 1916 z 22 na 28 milionů, což značně zvýšilo nároky na přepravu. Nešlo jen o přepravu potravin, vážla i doprava průmyslových surovin, uhlí a válečného materiálu. V zimě 1916/1917 nedostatečný přísun paliv silně ovlivnil životní podmínky obyvatelstva, a to zejména obyvatel obou hlavních měst říše.

Paradoxní povahu situace dokumentovalo podstatné zhoršení zásobování potravinami. Na začátku války Rusko zápasilo s jejich nadbytkem, způsobeným zastavením exportu. V roce 1916 byla sice výroba potravin dostatečná, aby kryla potřeby země, úroda se však ve srovnání s rokem 1913 snížila o 27,2 % a její zbožní část o 32,6 %, přičemž víc než polovinu zbožní výroby pohlcovala armáda.¹⁰⁹ Válka odvedla ze zemědělství pracovní síly, zmenšila možnosti doplňovat a obnovovat nářadí a stroje, znatelně snížila tržní výkon velkostatků.¹¹⁰ Řada autorů sice poukazuje na údajně zlepšenou situaci rolnictva, které těžilo ze zásobovacích obtíží, a hovoří o vzniku antagonismu města a vesnice, tyto závěry však vyžadují značných omezení.¹¹¹ Stolypinovy reformy prohloubily diferenciaci venkova a rolnická hospodářství silně utrpěla odvody do armády. Ačkoli rolnická hospodářství tehdy produkovala 78,4 % obilí pro trh, jednotlivá hospodářství vyprodukovala pouze relativně malá množství. Na celostátním trhu se toto obilí mohlo uplatnit jen prostřednictvím velkonákupů a dopravy, což bylo pro zásobování značným handicapem. Vesnice se přitom ani za války nezbavila problému přelidnění. Málo probádaným problémem zůstává růst počtu utečenců, kterých přibýlo následkem německé ofenzivy 1915.

Rolnická produkce se uplatňovala hlavně na místních a regionálních trzích. Přitom rolník nebyl naléhavě odkázán na její prodej, kalorická hodnota jeho potravy byla nízká a na trhu se výrazně zmenšila nabídka průmyslového zboží. Zásobování ovlivňovaly rozdíly v zemědělské kapacitě regionů. Přibližně polovina z nich produkovala nadbytky, zbytek tvořily regiony „spotřební“, které

¹⁰⁷ Pipes: *Die russische Revolution*, Bd. 1, s. 410–411.

¹⁰⁸ Sidorov: *Ekonomičeskoje položenije Rossii*, s. 604.

¹⁰⁹ Kondratjev, Nikolaj D.: *Rynok chlébov i jeho regulirovanije vo vřemja vojny i revolucii*. Moskva: Nauka, 1991, s. 39 a 441–449.

¹¹⁰ Sidorov (*Ekonomičeskoje položenije Rossii*, s. 469, 452–453) uvádí počty odvedených 1914–1917 číslem 15,1 milionu mužů. V 50 guberniích a oblastech odvedení tvořili 47,4 % praceschopných mužů ze selských území, v 8 guberniích přes 50 %. Dovoz strojů se snížil o násobky. Podle Kondratjeva (*Rynok chlébov*, s. 39 a 123) v září 1917 v armádě sloužilo 15,8 milionu osob, 9 % obyvatelstva země; 1916 – 35,7 % celkového počtu mužů v pracovním věku.

¹¹¹ Pipes: *Die russische Revolution*, Bd. 1, s. 413–414; viz také Bonwetsch, Bernd: *Die russische Revolution 1917: Eine Sozialgeschichte von der Bauernbefreiung bis zum Oktoberumsturz*. Darmstadt: Wiss. Buchgestellschaft, 1991, s. 98–99.

52 nekryly vlastní potřeby. Nedostatek tržního obilí prohluboval stav dopravy, trpící sníženou kapacitou železnic. Poptávka po potravinách ve „spotřebních“ regionech tak značně převyšovala nabídku a její uspokojení navíc silně omezoval růst cen. Postiženy byly Petrohrad i Moskva, jejichž nálada měla klíčový význam pro situaci v zemi.

Do popředí zájmu veřejnosti se stále více dostávala nemohoucnost a zkorumpovanost orgánů správy a moci. Od podzimu 1916 rostl počet stávek, zřetelný v Petrohradu a v dalších průmyslových centrech a obvodech země. Organizované dělnické hnutí ovšem silně trpělo nejen zatýkáním, ale i změnami ve složení dělnictva. Muže ve výrobě ve značném počtu nahradily ženy a mládež. Změny byly patrné zejména v lehkém průmyslu, především v textilním, méně ovšem zasáhly těžký průmysl a strojírenství, kde kvalifikovaní dělníci často nepodléhali odvodům.¹¹² Strojírenství v Petrohradu a Moskvě, které obsluhovalo potřeby armády, za války silně vzrostlo.

Politicky vládní represe silně postihla levici, která tím ztratila dřívější možnosti systematické politické a organizační práce. Výjimku tvořili menševici-obranáři (stoupenci obrany vlasti) a eseři, činní v dělnických skupinách vojensko-průmyslových výborů. Veřejně působilo i několik levicových poslanců Státní dумы, „trudoviků“ a sociálních demokratů. Jejich nejvlivnějším představitelem byl Alexandr F. Kerenskij, advokát, který si získal oblibu opoziční veřejnosti pro svou odvážnou obhajobu obžalovaných v politických procesech. Bolševická frakce dумы a značná část bolševického stranického aktivu padla za obětí zatýkání na začátku a v průběhu války. Strana byla zahrnuta do ilegality a pouze obtížně a fragmentárně obnovovala svou organizační síť. Dlouho se jí nedařilo obnovit ani činnost takzvaného ruského byra ÚV, domácího vedení bolševiků.¹¹³ Zatýkání a zhoršení podmínek legální existence nepostihlo ovšem pouze bolševiky, zasažena byla také levá část menševiků a eserů. Většina vedoucích činitelů levice, „internacionalistů“ i „obranářů“, trávila válku v zahraničí, od vlasti ji oddělovala válečná fronta.¹¹⁴

V literatuře se často připomíná role „německých peněz“, které údajně plynuly do pokladen radikálních levicových stran a skupin, především bolševiků. Měly sloužit podvrtné činnosti a v zájmu Německa podkopat válečné úsilí Ruska. O ilegální činnosti německých služeb v Rusku a v dalších státech Dohody se sotva dá pochybovat. V Rusku před rokem 1917 ovšem z činnosti ve prospěch Německa nebyli tolik podezříváni bolševici a příslušníci dalších levicových seskupení, jako okolí carevny, původem německé kněžny. Činností agentů v okolí carevny byla objasňována řada válečných nezdarů Ruska a růst chaotických poměrů v zázemí. Na levicové „radikály“ se pozornost zaměřila teprve po březnové revoluci 1917. Bez ohledu na zpochybnitelnost větší části údajů, které tuto aktivitu dokládají, v Rusku před rokem 1917 prokazatelně chyběla síť levicových organizací, která by bývala mohla tyto peníze ve své čin-

¹¹² Bonwetsch: *Die russische Revolution 1917*, s. 101.

¹¹³ Burdžalov: *Vtoraja ruskaja revoljucija*, s. 31 a 59–62.

¹¹⁴ Martov: *Die Geschichte der Russischen Sozialdemokratie*, s. 290–291.

nosti uplatnit. O existenci těchto peněz ostatně nesvědčí ani podmínky života a činnosti většiny levicových a bolševických emigrantů.¹¹⁵

AGONIE A PÁD CARSKÉHO REŽIMU

V první polovině roku 1916 se politická situace v Rusku zdála být relativně klidnou. Policejní úředníci sice vyjadřovali obavy z nálad obyvatelstva, navenek se však nedělo nic, co by bezprostředně ohrožovalo režim. Většinu aktivních politiků ve Státní dumě, v zemstvech a městských dumách ovlivňovaly naděje na zlom ve válce. Na jaře a počátkem léta delegace ruských zastupitelských institucí (Státní rady a Státní dumy), jíž se účastnili i příslušníci Progresivního bloku, vykonala návštěvu dohodových států Británie, Francie a Itálie a jednala zde s řadou významných politiků.¹¹⁶ Náladu ovlivňovaly zprávy o nadcházející ofenzivě Ruska proti Rakousko-Uhersku a Francouzů a Angličanů proti Němcům na Marně. O to větší však bylo zklamání, když v létě 1916 se stalo zřejmé, že případné úspěchy na frontě nezpůsobí žádný zlom ve vývoji války. Pokud šlo o ruskou ofenzivu roku 1916, ta prokázala, že Rusko nedisponuje prostředky zvrátit vývoj války ani na vlastním území. Ze zklamáných nadějí rezultovala změna postojů Progresivního bloku i širší veřejnosti k carovi a jeho vládě. Podnětem se stalo již zmíněné odvolání S. D. Sazonova z ministerstva zahraničí. Silnou pozici ve vládě tak získal její předseda B. V. Stürmer, který spravoval ministerstva zahraničí a vnitra současně. Potvrdilo to skutečnost, že car nedisponuje kvalifikovanými činiteli, jimiž by mohl obsadit tak klíčové pozice jako ministerstvo zahraničí a vnitra. Znepokojení projeвили spojenci Ruska a reagovala „veřejnost“ hlavních měst.¹¹⁷ Vzrostly obavy z činnosti „německých agentů“. B. V. Stürmer byl porušitělm Němcem z Pobaltí a žádnou zradu nezamýšlel, byl pouze neoblíbeným, nepříliš obratným a vlivným byrokratem.¹¹⁸ Jeho německý původ však vadil a budil podezření. Progresivní blok v dumě měl již dost slovních kompromisů, nabízených carem. Chtěl se zbavit Stürmerova kabinetu a prosadit vládu, „požívající důvěry veřejnosti“.¹¹⁹

Státní дума zahájila podzimní zasedání roku 1916 v listopadu. Krátce po jeho začátku pronesl Miljukov ostrý projev. Obvinil v něm vládu z neschopnosti a hlouposti, kterou přirovnal ke zradě. Ruská básnířka Zinaida Gippiusová, významná postava tehdejšího petrohradského světa, jeho projev komentovala: „Mluvil o ‚zradě‘ v dvorních a vládních kruzích, o roli carevny Al.,

¹¹⁵ Viz Sobolev, Gennadij L.: *Тайный союзник: Русская революция и Германия 1914–1918*. S.-Petěrburg: Izdat. SPb universitěta, 2009, kap. I–IV, s. 7–138.

¹¹⁶ *Istorija vnešnej politiki Rossii*, s. 520–523. Hovořilo se během nich o ruské podpoře nároků jeho spojenců vůči Německu, o nárocích Ruska na Konstantinopol, osudu Rakousko-Uherska, způsobu zajištění rumunské, polské a srbské státní existence. K Polsku britský ministr zahraničí Edward Grey uvedl: „To je záležitostí Ruska; my bychom si přáli, aby Polákům byla poskytnuta autonomie, ale vměšovat se nemůžeme.“

¹¹⁷ *Istorija vnešnej politiki Rossii*, s. 534–537.

¹¹⁸ Pipes: *Die russische Revolution*, Bd. 1, s. 437–439; Kerenskij: *Rossija na istoričeskom povorotě*, s. 126–127; Blok: *Poslednije dni impěratorskoi vlasti*, s. 14, 19–22.

¹¹⁹ Miljukov: *Vospominanija*, s. 435–439 a 442–443.

54 o Rasputinovi (ano, také o Grišovi), o Stürmerovi... Za jádro jeho projevu však pokládám následující, z podstaty odpovědné prohlášení: 'Teď vidíme a víme, že za této vlády se nemůžeme zabývat zákonodárstvím, stejně jako nemůžeme vést Rusko k vítězství.'¹²⁰ Z. Gippiusová ovšem své hodnocení Miljukovova projevu současně zpochybnila. Nebylo dost zodpovědné, neboť „nemůžeme s nimi nic [...] a pokračujeme spolu s nimi? Jak je to možné? [...] Proč u nás všechno je buď ‚pozdě‘, nebo ‚brzy‘? Ještě nikdy nebylo ‚teď‘ ..., v tom je podstata. [...] My toto slovo dokonce téměř neznáme. Ten pocit je nám cizí.“¹²¹ Vyslovila tím příčinu katastrofy, která postihla Rusko hned v následujícím roce.

Po bouři ve Státní dumě se stalo zřejmé, že Stürmera a jeho vládu nelze udržet; novým ministerským předsedou car jmenoval konzervativního byrokrata Alexandra F. Trepova a jako ministra vnitra do jeho kabinetu dosadil Alexandra D. Protopopova, místopředsedu dumy a člena Pokrokového bloku, který se však mezitím sblížil s kruhem kolem carevny. Car zřejmě měl za to, že Protopopov bude schopen dohodnout se s dumou, ten však v dumě byl odesán jako „odpadlík“. Trepovovi bylo oznámeno, že дума odmítne s ním jednat, nezbaví-li se Protopopova. Trepov tak navrhl Protopopovi změnit rezort a opustit vnitro. Šel dokonce i dál, pokusil se zbavit Rasputina, jemůž nabídl měsíční apanáž 200 tisíc rublů, vrátil-li se natrvalo na Sibiř. Učinil tak ovšem svévolně a oba oslovení si jeho nabídku nenechali pro sebe. Trepov byl tak po necelém měsíci a půl zproštěn funkce. Avšak kandidátů na předsednictví ve vládě car neměl nazbyt. Do této funkce jmenoval přestárlého knížete Nikolaje D. Golიცyna, který byl vzdálen aktivní politice a zdráhal se funkci převzít. Za Golიცynova předsednictví vliv Protopopova ve vládě značně stoupl, Protopopov požíval podpory cara i carevny. Vládní moc se však začala rozpadat, vláda nevládala běžnou agendu a její předseda nebyl schopen řešit narůstající společenské a politické problémy.

Tím začala agonie režimu. V noci z 16. na 17. prosince carův příbuzný kníže Felix F. Jusupov vylákal Rasputina do svého paláce a zde ho za spoluúčasti velkoknížete Dmitrije a radikálně pravicového poslance Státní dumy Vladimíra M. Puriškeviče zavraždil. Účastníci „akce“ se domnívali, že zachraňují cara a monarchii.¹²² Veřejnost hlavních měst vraždu uvítala s ulehčením, ve Velkém divadle v Moskvě diváci spontánně zpívali státní hymnu „Bože, chraň cara“.¹²³ Ve skutečnosti se pád carismu přiblížil na dosah ruky. „Rozhoupala“ se opozice ve Státní dumě. Skupina politiků, seskupená kolem A. I. Gučkova,¹²⁴ začala připravovat změnu na trůně. Dbalo se ovšem na kontinuitu moci. Car

¹²⁰ Gippius, Zinaida: *Pěťeburgskije dněvniki (1914–1919)*. New York: Orfeus, 1982, (reprint), s. 139.

¹²¹ Ibid., s. 139–140.

¹²² Pipes: *Die russische Revolution*, Bd. 1, s. 454–462; Bochanov, Alexandr N.: *Suměrki monarchii*. Moskva: Voskresěnje, 1993, s. 247–250; Puriškevič, Vladimir M.: *Iz dněvnika V. M. Puriškeviča, Ubijstvo Rasputina*. Paris: Russkoje knigoizdatělstvo Ja. Polockij i Ko, 1981.

¹²³ Šulgin, Vasilij V.: *Dni*, in: Volobujev, Pavel V. (ed.): 1917 god sud'bach Rossii i mira: Fevraľskaja revolucija, v opisaniach bělogvardějcev: Memuary. Moskva – Leningrad: Gos. izdat., 1926, s. 67–68.

¹²⁴ Budoucí ministři Prozatímní vlády Michail I. Tereščenko, Nikolaj V. Někrasov a kníže Dmitrij L. Vjazěmskij.

měl rezignovat ve prospěch svého nezletilého, těžce nemocného syna Alexeje a regentem se měl stát carův bratr Michail. O plánu věděl širší kruh vedoucích činitelů Progresivního bloku, „spiklenci“ jednali i s velícími generály.¹²⁵ Postupovali ovšem podle vzorce, popsaného Z. Gippiusovou – podle jejich kalendáře bylo stále ještě „brzy“. Události se však již valily přes jejich hlavy.

V únoru 1917 se při zahájení dalšího zasedání Státní dumy v Petrohradě očekávaly dělnické demonstrace. Záminku k nim zavdalo zatčení dělnické skupiny Ústředního vojensko-průmyslového výboru, která vyzývala dělníky k demonstracím na podporu dumy. V té době Petrohrad již byl vyčleněn do zvláštního vojenského okruhu a jeho posádka zvýšena na 160 tisíc mužů.¹²⁶ Při zahájení Státní dumy v ulicích sice panoval klid, bouřlivé však bylo samo její zasedání. Buřičskou řeč pronesl Kerenskij: „Jak lze zákonnými prostředky bojovat proti lidem, kteří učinili zákon nástrojem výsměchu lidu? [...] Proti narušitelům zákona platí jediný prostředek: jejich fyzické odstranění.“ A na dotaz předsedy dumy M. V. Rodzjanka, co tím míní, Kerenskij doplnil: „Míním tím totéž, co v starověkém Římě vykonal Brutus.“¹²⁷ Po zasedání se Rodzjanko jako obvykle vypravil referovat carovi. Bylo však zřejmé, že car nepřistoupí na změnu vlády a rozpustí Státní dumu. Při odchodu Rodzjanko cara varoval: „Nenuťte lid, aby volil mezi Vámi a prospěchem vlasti.“¹²⁸ Varování však slovy Z. Gippiusové přicházelo již „pozdě“. Než se дума odhodlala jednat, události dostaly živelný spád. Správa nejvýznamnějšího petrohradského podniku strojírenských závodů Putilova odmítla mzdové požadavky dělníků a dělnickou stávkou, kterou tím vyvolala, vyřešila „rázně“: Ohlásila výluky a vyhodila na dlažbu na 35 tisíc dělníků. Ti požádali petrohradské dělnictvo o podporu. Hned příští den události pokračovaly. Do obchodů dělnického Vyborgského obvodu Petrohradu nebyl dovezen chléb. Bylo 23. února (8. března) 1917 a socialisté slavili „Mezinárodní den dělnice“. Ženy, které dlouhé hodiny stály ve frontách, o této symbolice sotva co věděly, došla jim však trpělivost. Apelovaly na dělníky, respektive dělnice ze sousedních závodů a do ulic začali proudit lidé. Přes mosty a zamrzlou Něvu pronikli do středu města.¹²⁹ Hnutí úřady zaskočilo, neprojevily proto obvyklou tvrdost. Hned příští den demonstrace pokračovaly, stávkovalo na 150 až 200 tisíc lidí a 25. února (10. března) se stávka stala všeobecnou. Demonstranti získali na sebevědomí a vojáky, povolané do ulic, pobyt v davu demoralizoval. Navečer Rodzjanko telegrafoval carovi: Situace je vážná, je třeba neprodleně ustavit vládu „požívající důvěry země“. Apeloval však marně. Carova vláda se již rozhodla pro tvrdý postup a doručila Rodzjankovi carovo nařízení, jímž byla Státní дума rozpuštěna.

¹²⁵ Burdžalov: *Vtoraja russkaja revoljucija*, s. 77–79; Alexandr Ivanovič Gučkov *rasskazyvajet*, s. 17–24; Miljukov: *Vospominanija*, s. 448–449; Rodzjanko: *Krušenie imperii*, s. 199–200.

¹²⁶ Gučkov (Alexandr Ivanovič Gučkov *rasskazyvajet*, s. 72), uvádí číslu 100 až 125 tisíc, v literatuře se většinou cituje počet 160 tisíc. Frajman, Anton L. (ed.): *Oktjabr'skoje vooružennoje vosstanije: semnadcatyj god v Petrogradě*. Leningrad: Nauka, 1967, s. 21, uvádí celkový počet vojáků k 1. 2. 1917 pro Petrohrad a předměstí 400 tisíc, pro Petrohrad-město 200 tisíc.

¹²⁷ Kerenskij: *Rossija na istoričeskom povorotě*, s. 132.

¹²⁸ Rodzjanko: *Krušenie imperii*, s. 207. Rodzjankovi se přisuzují i ostřejší výpady.

¹²⁹ Polikarpov, Vladimir V.: *22–23 fevralja 1917 goda v Petrogradě*, *Voprosy istorii* 10/1917, s. 10–20.

Po dvou dnech pobytu v ulicích v náladě vojáků nastal zlom. Dne 27. února (12. března) se vzbouřil Volyňský pluk, přidaly se další jednotky. Hnutí se prudce rozrůstalo, povstalci ovládli město, dobyli arzenál a otevřeli věznice. Navečer ministerský předseda kníže Golicyň ohlásil Rodzjankovi demisi vlády a navrhl sestavit vládu „požívající důvěry veřejnosti“. To již v Petrohradu bez boje kapitulovaly poslední jednotky věrné carovi.¹³⁰ V hlavním stanu za carovy přítomnosti bylo nicméně rozhodnuto sáhnout k rázným krokům. Car jmenoval nového velitele petrohradského vojenského okruhu a do Petrohradu byly vyslány trestné oddíly. Sám car se zvláštním vlakem vypravil do Carského Sela, kde pobývala carevna a carovy nemocné děti. Tím se ovšem sám nechal odříznout od velících štábů a nemohl více zasáhnout do vývoje událostí. Do Carského Sela se carův vlak již nedostal, byl železničáři usměrněn do Pskova. V té době si již generálové v hlavním stanu uvědomili, že situaci nelze zvládnout násilím, a přistoupili na jednání s představiteli dumy. K povstání v Petrohradu se přidala Moskva a vzpoura se rychle šířila do dalších měst. 2. (15.) března car v Pskovu na nátlak delegace Státní dumy abdikoval ve prospěch svého bratra Michaila, ten však trůn nepřijal. Car a jeho rodina byli internováni. Povstání, které se změnilo v revoluci, zvítězilo.

O „PŘÍČINÁCH“ ÚNOROVÉ REVOLUCE 1917

Spor o příčiny březnové revoluce 1917 v historiografii trvá již téměř století a není zcela ukončen ani dnes. Spor má převážně ideologickou povahu, čímž nechceme popřít jeho vědecký obsah a hodnotu. Ideové zaměření sporu silně ovlivnila snaha bolševiků přivlastnit si zásluhy za vznik ruské revoluce 1917, na druhé straně také snaha liberální a nebolševické historiografie zdůraznit živelný průběh událostí, hledat jejich příčiny v průběhu první světové války, ve vztazích cara a Státní dumy a vyzdvihovat liberální hodnoty, jejichž realizaci zmařil radikalismus socialistických stran a zejména bolševiků. Zvláštní proud pak tvořila konzervativní historiografie, která odmítla liberální snahy jako celek a hledala příčiny revoluce v rejdech zednářů, respektive židozednářů. Ideově liberální pojetí zdůrazňovalo protiklad únorového a říjnového převratu 1917.¹³¹ Protože šlo o problém, který po desetiletí zajímal nejen ruské historiky a politiky, ale i historiky a politiky dalších států, jeho interpretaci a způsob historické argumentace ovlivnila také rozdílnost ideových a badatelských pojetí v různých zemích.

Neklademe si za cíl hodnotit obsah této historiografie jako celku, chceme pouze shrnout některé závěry z předchozího výkladu:

¹³⁰ Viz Blok, Alexandr: *Poslední dny impératorskoj vlasti*, A. P. Balk, *Giběl carského Pětrograda: Fělvraľskaja revoljucija glazami gradonačelnika A. P. Balka*, Russkoje prošloje, No 1/1991, s. 7–72; Pipes: *Dějiny ruské revoluce*, s. 84–102. V české literatuře Reiman, Michal: *Ruská revoluce: 23. února–25. října 1917*. Praha: Naše vojsko, 1991, (2. vyd.), s. 56–93. Průběh únorových událostí je popsán ve větším počtu historických prací.

¹³¹ Geyer, Dietrich: *Die Russische Revolution: Historische Probleme und Perspektiven*. Stuttgart: Kohlhammer, 1968, s. 10–14.

1) Události ruské revoluce výrazně ovlivnil průběh první světové války. Vystavila Rusko, jeho společenský a politický systém nárokům, které značně překročily jeho možnosti. Působil již zmíněný hluboký rozpor stupně ekonomicko-sociální zralosti Ruska a nároků, které na něj kladlo jeho postavení evropské a světové velmoci, jež vstoupila do světové války.

2) Značnou roli sehrálo nepochopení povahy a nároků nadcházející války politiky i vojáky. Nepochopení sice nebylo čistě ruskou záležitostí, přesto mělo právě v Rusku mimořádně zhoubné následky. Chybné válečné plánování a omyly v řízení válečných operací způsobily enormní územní, hospodářské a lidské ztráty. Ve třetím roce války Rusko již nemělo dost sil na obnovení své suverenity na původním státním území, tím spíše nemělo dost sil na to, aby realizovalo své deklarované válečné cíle. Jeho poslední šancí bylo brzké zahájení všeobecných mírových rozhovorů, na něž jeho spojenci nebyli ochotni přistoupit.

3) Vnitropoliticky revoluci silně ovlivnila skutečnost, že Rusko nemělo dostatečnou základnu pro vznik občanského demokratického zřízení, založeného na tržní ekonomice. Jeho zřízení se vyznačovalo nedostatečnou vyspělostí a početností vyšších i středních společenských vrstev a jejich chabými zkušenostmi z aktivní státně politické činnosti. Shodně lze charakterizovat i situaci a stupeň politické zralosti a zkušenosti dělnictva. Naprostá většina obyvatel Ruska se teprve vyprošťovala z vlivů tradičních ideologií a jejich politické představy se nevyznačovaly žádnou vyhraněnou stranicko-politickou orientací. Právě tato situace umožnila carovi po roce 1905 obnovit podstatné prvky samoděržaví, působila slabost konzervativně-liberální většiny Státní dumy, její lpění na monarchii a na zachování jejího mocenského a správního aparátu. Ruští liberálové se necítili připraveni samostatně vládnout a tato jejich slabost předurčila jejich taktiku, snahu vymámit na carovi ústupky, které měly Státní dumu přetvořit v parlamentní těleso, začleněné do soustavy romanovské monarchie. K mocenskému měření sil s carem se дума z vlastní vůle neodhodlala, její postoje postrádaly jednotu a její liberální část se bála vyprovokovat lidovou revoluci. Z tohoto rámce se zčásti vymkli hlavně představitelé mladší generace ruských podnikatelů, kteří v ruském liberalismu byli a zůstali menšinovou skupinou. Paradoxní na situaci přitom bylo, že carova neústupnost značně oslabilu politickou základnu režimu a zbrzdila formování konzervativně-liberální alternativy carismu, jejíž představitelé postrádali potřebné předpoklady k vládnutí.

4) Výbuch únorové revoluce nelze odvodit z působení některé konkrétní stranicko-politické síly. Nálady vzdělané majetné vrstvy vyjádřil Pokrokový blok a sjezdy a další instituce zemstev a městských dum. Nelze přitom pominout, že Pokrokový blok i instituce zemstev a městských dum nebyly politicky homogenní a neovlivňovaly náladu spodních společenských vrstev. Levicové politické strany (ať již bolševici, či eserí a menševici a jejich rozmanité odnože) byly za války omezeny v možnostech působení. Výjimku tvořila pouze malá levicová skupina v dumě a část „legálních socialistů“, závislých na součinnosti s liberály.

5) Rozhodující vliv na vznik revoluční situace v hlavních městech mělo prudké zhoršení životních podmínek obyvatelstva na přelomu let 1916/17 a neschopnost carské administrativy změnit situaci a zvrátit neúspěšný průběh války. Revoluci rozpoutal živelný výbuch lidové nevole v Petrohradu, který se stal rozbuškou ke změnám v celé zemi. Nelze přitom pominout ani skutečnost, že v zemi se nenašla významnější organizovaná síla, která by byla ochotná bránit carský režim. Tento režim byl izolován ve všech vrstvách obyvatelstva. Teprve převratem v Petrohradě vznikl stav politické svobody, který umožnil růst vlivu politických stran. Politické sympatie většiny obyvatelstva i potom zůstaly nevyhraněné a proměnlivé, živelnost hrála velkou roli v celém průběhu událostí. Přesto od počátku vznikla zřetelná hranice mezi dvěma proudy revoluce: občanským, liberálním a liberálně konzervativním; a lidovým, plebejským. Představy o smyslu a cílech revoluce v obou těchto proudech měly pouze málo styčných bodů.

II. OD ÚNORA (BŘEZNA) K ŘÍJNU (LISTOPADU) 1917

SÍLY REVOLUCE. PROZATÍMNÍ VLÁDA A SOVĚT

V prvních okamžicích převratu se větší část ruské společnosti shodla na odmítnutí vlády Mikuláše II., složitější to však bylo s postojem k monarchii. Bezprostředně po převratu se vliv Pokrokového bloku na události zdál značný. Car sice těsně před vítězstvím únorové vzpoury Státní dumu rozpustil, o tomto rozhodnutí veřejnost však prozatím nevěděla. Za starého režimu byla дума největší legální politickou scénou Ruska a během posledních zasedání její poslanci pronášeli buřičské řeči. Nicméně дума byla institucí starého režimu, její složení určil nespravedlivý a nerovný volební zákon, který se po pádu carismu nedal obhájit. Předseda dумы M. V. Rodzjanko, když měl mluvit ke vzbouřenému lidu, propadal hysterii: „Nechci se bouřit. Nejsem buřič, žádnou revoluci jsem neuskutečnil a ani uskutečňovat nechci.“¹³² Miljukov, na podzim 1916 jeden z nejradikálnějších řečníků dумы, usiloval po vítězství revoluce v Petrohradě o zachování monarchie a pouze uvažoval o tom, že bude upravena konstituce. Chtěl tím udržet tradiční stavbu státu a obával se, že její pád povede k anarchii a zkáze.¹³³

Povstání hledalo centrum, které výsledky převratu legalizuje a zakotví. Дума tuto možnost promarnila. Potýkala se s problémem, jak naložit s carovým nařízením o jejím rozpuštění. Plénium dумы ho neodmítlo, poslanci se mlčky rozešli, a tím zpečetili osud této instituce. Teprve dodatečně v kuloárech Miljukov navrhl vytvořit výbor, jehož posláním měla být obnova pořádku a styk s „osobami“ a „institucemi“. Z hlediska Miljukova bylo stále ještě „brzy“, nebylo rozhodnuto o osudu monarchie. Starý režim však byl smeten a дума se nechtěně stala „symbolem vítězství lidu“. Směřovaly k ní demonstrace vojáků

¹³² Šulgin, Vasilij: *Dni. Bělehrad: 1925, (reprint), s. 178.*

¹³³ Miljukov: *Vospominanija*, s. 462–466.